

Հ. Յ. Գ.
ՄԱՍԼՈՅ ԴԻՐԱՆ

ԴԻՐՈՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1904

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՈՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՃՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ր Է Փ Օ Ր Մ Ն Ե Ր Ո Ւ Պ Ա Հ Ա Ն Զ Ն Ե Ր Ը

Ն Ե Ր Կ Ա Ս Ց Ա Ց Ի Ա Ս

Ե Ր Ե Բ Ս Ե Թ Պ Ե Ց Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ո Ւ Գ Ի Ի Պ Ա Ց Ո Ս Ն Ե Ր Ո Ւ Ն

Յուլիս 5/18-ին, Հայ Յեղափոխական Գաշնակցութեան Տարօնոյ և Սասնոյ Կեդրոնական Կոմիտէները գրաւոր կերպով, երեք մեծ պետութիւններու Տիւրքիայացուներուն ներկայացուցին այն պիտաւոր պահանջները, որոնց գործադրութիւնը անհրաժեշտ է, իբրև տարրական պայմաններ, գէթ մասնակի խաղաղութիւն հաստատելու հայա-լնակ նահանգներու և յատկապէս այն գաւառներու մէջ, որ վերջին ամիսները, ընդհարման և կուրի բեմ դարձած էին: Ահա այդ յեղափոխական պահանջները իր ամբողջութեամբ:

Պ Ա Հ Ա Ն Զ Ն Ե Ր . —

ա) Բոլոր բացառիկ ու ժամանակակից հարկերուն ոչնչացումը: Գանձելիք այլազան տուրքերու փոխարէն իւրաքանչիւր ընտանիքի համար հողային կալածանքներու համեմատութեամբ միանազ տուրքի մը հաստատումը: Ջնջումն տասնորդական վարձակալութեան (աշար իլ-թիզամը), որ բռնաբարութիւն մըն է հողագործի արդար վաստակներուն:

բ) Տասը տարեան համար հարկերէ ազատում՝ հայերու սնտեսական քայքայեալ վիճակը վերականգնելու համար: Ապառիկներու բաշխումը: Զօրքեր, ոստիկաններ ու կառավարական պաշտօնեաներ չգործածել տուրքեր, հաւաքելու: Յեղական եկամուտը գործածել տեղական սնտեսական պէտքերուն:

գ) Ջնջել զինւորական տուրքը և անոր փոխարէն հաստատել ընդհանուր զինւորագրութիւն, հայ զինւորներէն կազմելով առանձին գնդեր:

դ) Գիւղային ազգաբնակչութեան խաղաղ կենցաղավարութեանը համար իւրաքանչիւրի բնակչութեան թւին համաձայն 5-10 պահապաններու նշանակումը, որոնք պէտք է զինւած ըլլան արագաձիգ հրացաններով:

ե) Ջնջել զէնք կրելու իրաւունքը իսլամական տարրերու համար, որոնք զայն կը գործածեն խաղաղ ժողովուրդը կեղեքելու և փճացնելու հակառակ պարագայի մէջ ամէն կարգի հպատակներու: Համար արտօնութիւն զէնք կրելու և հաւասարապէս ազատ ըլլալ ինքնապաշտպանութեան իրաւունքին մէջ:

զ) Արաւարձումն հայոց այն բոլոր հողերուն, զորս իսլամներու խուժանը կամ կառավարութիւնը գրաւեր է հայերէն՝ ռուս-թրքական պատերազմէն վերջ թէ բըռնութեամբ և թէ վանազան էնթրիքներով: Արաւարձումը հայ եկեղեցւոյ այն նւիրական վայրերուն՝ գորաւոր ուխտատեղիներու, տաճարներու, վկայարաններու, գերեզմանատներու ևն, որոնք հակառակ իրենց նւիրակալութեան, գրաւուեր են այս կամ այն թիւրք աղաներէ կամ քիւրդ պէյերէ ևն:

է) Արաւարձումն սահմանադրական կարգերու: Դաւանանքներու կատարեալ ազատութիւն և հաւասարութիւն: Հայ եկեղեցւոյ նախկին առանձնաշնորհմանց պահպանումը՝ դպրոցներու, եկեղեցիներու շինութեանց և բարեկարգութեանց համար: Կատարեալ թոյլտուութիւն հայ ուխտաւորութեան՝ իրենց ազգային վանքերու և սրբութիւններու: Տեղական մամուլի հաստատութիւն:

ը) Ազատ իրաւունք անցադրի, առևտուրի, վաճառականութեան, տեղափոխութեան ևն:

թ) Դատաստանական բարենորոգումներ, որով ապահովին ազգաբնակչութեան ամէն դասերու իրաւունքներն և կատարեալ հաւասարութեան ապահովութիւնը:

ժ) Բոլոր հայ գաղթականներուն և պանդուխտներուն (օսմ. հողերէ և թէ արտասահմանէ) վերադարձումը: Կատարեալ իրաւունք իրենց հայրենի հողերուն տիրելու: Վերադարձումն կրճատած իրաւունքներու:

ժա) Ազատութիւն բոլոր քաղաքական հայ բանտարկեալներու և ամբաստանեալներու ևն:

ժբ) Իրենց չարագործութիւնները սանձարձակ ի գործ դնող քիւրդ հեծելազօրաց արգի աւերիչ կացութեան ջնջումը կամ բարեփոխումը: Արգելել իսպառ որ վրանաբնակ քիւրդեր ամարանոցի պատրաստելով հայոց պատկանած լեռները չիջնեն, սովորութիւն մը, որ ջնջած էր 94-ի դէպքէն վերջ իրազէնեղով, սակայն Սասնոյ կառավարութեան թոյլատրած է ի վնաս հայերուն, մինչդեռ խեղճ ժողովուրդը զոհուած է իր ամարանոցներէն օգտուելէ:

ժգ) Կառավարչապետի մը նշանակումը հայկական վեց նահանգներու համար՝ Լեւոնական մեծ պետութեանց հսկողութեան տակ, որ պիտի կառավարէ ազգաբնակչութեան կողմէ ընտրած խորհրդին առկայութեամբ: Կառավարիչը պէտք է որ քրիստոնեայ ըլլայ:

ժդ) Եւրոպական խիստ հսկողութիւն (կօնտրօլ) վեց նահանգներու վարչութեան վրայ:

ժե) Ազգաբնակչութեան թւի համեմատ կազմակերպել

ժանդարմներ, որոնց մէջ պէտք է լինին քրիստոնեայ պաշտօնեաներ, այն է՝ եւրոպացի սպաներ, և որոնց վերահսկողութեան տակ դրւի ժանդարմերի կազմը:

Ժզ) Ընդհանուր հասուցում Սասունի և Մշոյ դաշտի հայոց ֆեաներուն. գիւղերուն վերականգնումը. անոնց տուններուն շինութիւնը, տարեկան ուտեստի, զգեստի,

տնական պէտքերու, գոյքերու հոգացում և ըն, ինչպէս և հողային և մշակական գործիքներ:

Ի դիմաց Տարսնոյ-Սասնոյ Կեդր. կոմիտէնիլու.

ԱՆԻՐԱՆԻԿ, ՍԱՐԿԱՑ, ՏԱՐՕՆԵՑԻ

(Կնիքներ)

Այս պահանջարկին հետ միասին յանձնուած է մանրամասն նկարագրութիւնն այն տառապանքներու, որոնց ենթակայ է հայ տարրը՝ թիւրք կառավարութեան կողմէ շարունակ ի գործ դրուող զեղծութիւններու և չարիքներու պատճառով:

Այս չարիքներուն դարման տանելու համար էր, որ հայ յեղափոխութիւնը պարզեց իր դրօշը և հրապարակելու չարքարած ժողովրդի իրաւունքը պաշտպանելու և պահանջելու բարենորոգումներու իրագործումը՝ հակական վեց նահանգներու մէջ:

Դահնակցական միւսնոյն կոմիտէները ուրիշ ծանուցագիր մ'լս յանձնած են հիւպատոսներուն, որով աղաւթն բողբջելով Սասունի մէջ զօրանոցներ շինելու դէմ, պահանջած են կառուցման արգելումը, սպառնալով հակասակ պարագային նոր ուժերով դէպքերի վերսկսումը:

Հիւպատոսները այդ բողբջագիրը ուղարկած են դեսպաններուն:

Տ Է Ռ Օ Ր Ը Ռ Ո Ւ Ս Ա Ս Տ Ա Ն Ո Ւ Մ

Երբ 1866 թւին, Ս. Պետերբուրգի մէջ որոտաց Կարակոզովի ատրճանակը Ալէքսանդր I-ի դէմ, — ուստի տէնօրական կազմակերպութիւնը, տարած ծածկուտ յաղթանակի երազներով, հազիւ թէ կարող էր մտածել, թէ քառասուն տարուց յետոյ ևս պիտի շարունակէր անհատական տէնօրի սխտեմը, հիմնած միւսնոյն փաստերի հողի վրայ, ուղղած հայրենիքի դահիճների դէմ և ջատագոված նոյնպիսի անվեհեր մարտնչողները:

Վարդագոյն երազները շատ շուտ չքացան, և այսօր, համարեա քառասուն տարի անցնելուց յետոյ, մենք դեռ գտնուում ենք տէնօրիստական դաւադրութիւնների մի տեսքոտ շրջանում: Ծամանակը չփոխեց կուռի տակտիկան:

Բռնակալութեան մեքենան անընդհատ նորոգեց, կատարելագործեց: Քառասուն տարւայ ընթացքում միպետութիւնը ասես ուրիշ հոգս չունեցաւ: Պատմութիւնից չէր նա ուսանում, այլ միայն ասիական վայրենութիւնից: Վիթխարի երկրի վիթխարի պահանջներով չէր նա սոգորւած, այլ միայն նրանով՝ թէ ինչպէս պահպանել թագաւորող տունը, ինչպէս յաւերժացնել տիրող ուժի մը, ինչպէս ապահովել նրա ներկայացուցիչներին՝ «նիհիլիզմի» շանթերից...

Եւ միշտ աւելի արմատացաւ տիրող շրջաններում վաղեմի դաւանանքը՝ որ բոնի ուժը միակ միջոցն է այդ գերագոյն պահանջների հանդէպ: Տագնապի ըրպէին ամէն անգամ: Հրապարակ էր կոչում մի «նեպակի դէմք», «ամենպար» մի միստր, որը գալիս էր լիակատար սպանազնութեան մէջ և ստանձնում էր դիկտատորի դեր: Կարակոզովի հարւածը 60-ական թւերին ասպարէզ կոչեց տխրահամբաւ Մ ու Ր ս Վ ի ո վ ի ն, որը կազմակերպեց մի անօրինակ ուսակցիա: Կախաղաններ, անվերջ հալածանքներ, բերդարգելութիւններ և արտորներ: Մի

կատարեալ որսախուճապ՝ ուղղած ոչ միայն յեղափոխական տարրի, այլև ամբողջ ազատամիտ հասարակութեան դէմ: Եւ գերեզմանական խաղաղութիւնը տիրեց Պետերբուրգից մինչև Վարշաւա:

Յեղափոխական զօրքը աճեց զուգընթացաբար: Մի տասն տարի յետոյ տէնօրը նորից գլուխ բարձրացրեց, յանձին հռչակաւոր «նարօնայա Վօլիա»-ի, և քաղաքական սպանութիւնների շարքը պսակեց 1881-ի մարտ 1-ի շառաչուն գործողութեամբ: Ռուսները պայթեց, ահարկու որոտումով, միւսնոյն Պետերբուրգում, և օդը ցնդեցրեց միւսնոյն կայսրին, որից վրիպել էր Կարակոզովի գնդակը:

Ռէակցիան նորից հնչեցրեց ահազանգը և նորից նետուեց իր զոհի վրայ, մի այնպիսի մոլեգնութեամբ, որպիսին չէր տեսնուած թերևս նոյնիսկ Մուրաւիօվի օրով: Պօբեդօնօսցեվ աւելի բախտաւոր եղաւ իր նախորդներից. նա հնձեց մի ամբողջ սերունդ և ապահովեց «խաղաղութիւնը» ամբողջ քսան տարով...

Եւ որ, անողորմ՝ հիասթափութիւն տիրեց հասարակութեան բոլոր խաւերին: Տէնօրը վիժեց, «սահմանադրութեան» մասին տածուած յոյսերը ի դերու ելան: Պերովսկայաների ու Թելիաբովների մեծ յիշատակը յաւատարմանագրեց ուստի մտածող երիտասարդութեան սրտում, բայց տէնօրիստի համարը հետզհետեւ նազեց, «նիհիլիզմը» չքացաւ ասպարէզից: Նրա տեղը բռնեց այսպէս կոչուած «մասսայական» գործունէութիւնը, որի մենաշնորհը ստանձնեց Սոցիալ-դեմօկրատիան: Մի գործունէութիւն, որ ունէր իր մեծ արժանաւորութիւնները — յամառ ու յարատեւ պրօպագանդ և կազմակերպումն բանւորական ուժերի, յանուն ապագայ յեղափոխութեան — բայց մի գործունէութիւն, որը այլևս չէր ներշնչում իշխողներին վաղեմի սարսափը, քանի որ մերժում էր տէնօրի ու դաւադրութիւնը:

Սակայն — տարօրինակ են հասարակական զարգացման

իլէկէջները — տէնօրական գործունէութեանը վիճակած էր քսան տարւայ մեռելութիւնից յետոյ՝ վերստին յարութիւն առնել:

Գիտակից տարրերը աճում էին Ռուսաստանի մէջ և դրա հետ միասին՝ միշտ աւելի և աւելի զգալի էր դառնում՝ հակասութիւնը քաղաքակրթական պահանջները և երկրի պետական կազմակերպութեան միջև:

Ռուսանողական խռովութիւնները ներկայ դարու արշալոյսին եկան ազդարարելու այդ սուր հակասութիւնը և խզելու ըմբոստութեան երկարատև ղինադուր: Կառավարութիւնը պատասխանեց այդ խռովութիւններին ամենավայրենի կարգադրութիւններով, չտեսնած նոյնիսկ Ռուսաստանի մէջ: Եւ ահա շատ չանցած՝ ժողովրդական լուսաւորութեան միւստր՝ Բ օ գ օ լ է պ ո վ սպանեց տէնօրիստ Կարպովիչի ձեռքով: Դրանով վերսկսեց տէնօրի տակտիկը և հին, պանծալի «նարօնայա Վօլիա»-ն վերակենդանացաւ — աւելի ընդարձակ, սօցիալիստական-մարտական ծրագրով — յանձին Ս օ ց ի ա լ ի ս տ - յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն կ ու ս ա կ ց ու թ ե ա ն:

Պայմանները նպաստաւոր էին: Միպետութիւնը, աւելի քան երբևէ, վստահ իր ուժերի վրայ՝ չէր վարանում ամենավայրագ միջոցների առաջ՝ խեղդելու համար հակապետական ամենաթոյլ արտայայտութիւնները: Բանւոր աշխարհը փոթորկում էր, ըմբոստութեան ալիքը գրոհ էր տալիս դէպի գիւղերը. — և ամէն տեղ, Ռուսաստանի մէկ ծայրից միւսը, հրացանն ու նագայկան անպատիժ տարածում էին արիւն ու ցասում. . . Ռազմական տրամադրութիւնը աճում էր թափերով և Սօցիալ-դէմօկրատիայի պաշտպանած դիմադրութեան թէօրիան գոհացում չէր տալիս: Պէտք էր — գէթ երբեմն — արտայայտիչ լինել ժողովրդական արդար ցասումի: Պէտք էր շանթահարել այնքան արիւնի և սարսափների պատասխանատուներին. . .

Եւ տէնօրը վերստին ստացաւ քաղաքացիութիւն: Նա այժմ ընդգրկեց աւելի լայն խաւեր և ընդունեց քրօնիկական բնոյթի Կարպովիչին յաջորդեց Բայմաշով, որի հարածից շնչասպառ ընկաւ միւստր Ս ի պ ի ա գ ի ն: Հետեւեց մի փայլուն շարք հերոս-մարտիկների, որոնք երկրի այլևայլ կէտերում փորձեր արին ուրիշ դահիճների դէմ, ոմանց սպանեցին — Բ օ գ օ ա ն օ վ ի չ և յն — ուրիշներին վերաւորեցին, ահաբեկեցին — Ք օ ն Վ ա լ Օ ր օ լ ե ն ս կ ի, Պ օ բ ե դ օ ն օ ս ց ե վ . .

*

Ռեակցիան խելագար էր իր անզօր կատաղութեան մէջ: Ցարը և «կամարիլան», գլուխները կորցրած, աչ ու ձախ էին նետոււմ, գտնելու համար ամենակարող մարդուն, որը ազդէր փրկել միպետութիւնը:

Եւ մարդը գտնեց. — դա Ք օ ն Պ լ է վ է ն էր: Մի դարչելի, մի դժընդակ անուն: Մուրավիօվի, Պօբեդօնօսցեվի պէս՝ նա ևս ստանձնեց դիկտատորի պաշտօն և, կարելի է ասել, դերազանցեց երկուսին էլ: Դիկտատոր՝

Մետերնիխեան աշխարհայեացքով ու հնարագիտութեամբ՝ Պլէվէ հանդէս եկաւ իբրև մարմնացումն ամենածայրայեղ միպետականութեան, իբրև ամենազօր մի ժ ա ն դ ա ր մ:

Երկու ու կէս տարւայ իր միւստրութեան ընթացքում՝ այդ ահարկու ժանդարմը ամբողջ կայսրութիւնը դարձրեց մի վիթխարի ոստիկանատուն: Կռիւ, անողոք հալածանք յեղափոխութեան ու լիբերալիզմի դէմ. . . Եւ այդ կռուի մէջ Պլէվէ կանգ չառաւ մինչև իսկ համդական մեթօդի առջև. նա հրահանգեց ջարդել հրէաներին — Կիշինեօյ — իբրև մի տարր, որ «վտանգաւոր» է պետական տեսակէտից: Նա բարձրացրեց իր անողոք մտրակը նոյնիսկ այնպիսի տարրերի վրայ, որոնք ցոյց էին տուել դէպի արքայական գահը միմիայն ծայրայեղ հաւատարմութիւն. — նա նախագահեց հայ եկեղեցական կալածների աւազակային յափշտակութեան: Նա սաստկացրեց ճնշման ուժեղումը Ֆինլանդիայի մէջ, սուգ տարածելով այդ խաղաղ, անվնաս ժողովրդի վրայ:

Բախար ժպտում էր դիկտատորին. տխմար, կամազուրկ վեհապետը և ամբողջ բիւրօկրատիան խունկ էին ծխում նրան. . . Պլէվէ «մաքրել» էր յեղափոխականներին, ուժեղացրել էր միպետութիւնը, անման, չտեսնած կատարելութեան էր հասցրել բունութեան մեքենան, լրատւութեան սիստեմը, հալածանքի ուժեղումը: Նա «ամենազօր» էր, յաղթական, անմատչելի. նա շարունակում էր ամբողջ մտածող Ռուսաստանի խողխողման գործը. բայց ահա «էմէգրիան»՝ «Կա՛նգ ա՛ռ» որոտաց. . . Ռուսը ճարձատեց միւստրական սրաթուիչ կառքի տակ և երէկւայ գոռոզ դիկտատորը մի ակնթարթում դարձաւ այլանդակած մի դիակ. . .

*

Վրէժխնդրութեան ահաւոր թափեր. . . Վաղուց է, ազատութեան բարեկամները անձկօրէն սպասում էին այս սարսափելի, բայց և հերոսական, կազդուրիչ շըրջանին: Տէնօրը նշանախօսք է ոչ միայն եւրոպական Ռուսաստանի մէջ, այլև Ծայրերում: Նա տարածում է անդիմադրելի կերպով ցարի լայնարձակ կայսրութեան մէջ, Ֆինլանդիայից մինչև Երասիսի ափերը: Այդ է, որ դժոխային սարսափ է ազդում իշխողների վրայ. . .

Երբ է տեսնւած, որ ընդամէնը 40 օրւայ տարածութեան վրայ չորս ականաւոր դահիճներ շանթահարեան յեղափոխականի ձեռքով: Պլէվէից քիչ առաջ, Հելսինգֆօրսում տապալեց Ֆինլանդիայի դիկտատորը՝ Բօմբիկօյի, և հաւանօրէն շուտով երևան կը գայ մի ուրիշ Շաուլման, որը կ'ոչնչացնէ նրա յաջորդին ևս: Իսկ Անդրկովկասում՝ դէպքերը նոյնիսկ համաճարակի կերպարանք են ընդունում: Մին միւսի ետեւից գետին են փուլում հայ ժողովրդի ռեսերիմ թշնամիները, որոնք դեռ երէկ մասնակից էին մի դարչելի արարողութեան:

Դեռ թարմ է այն օրւայ յիշատակը, երբ Կովկասեան դիկտատորը հայ տէնօրիստներին դաշունահարեաւ, արիւնաթաթախ դիմում էր սրարշաւ դէպի

իր ապարանքը: Այսօր ահա նոր-նոր հարւածներ գալիս են շտկելու այդ վրիպումը: Ահա Հաջերենդում, օր ցերեկով մեծ բազմութեան ներկայութեամբ, գնդակահար է լինում փոխ-նահանգապետ գեներալ Անդրէ Եփ, որը անցեալ տարւոյ խաղաղ ցոյցի միջոցին հրացանի բռնեց Գանձակի հայ ժողովուրդին: Ահա ընդամենը մի երկու շաբաթ դրանից յետոյ, Իգդիրի հրապարակում սպանւում է մի ուրիշ գազան՝ Սուրմալուի հռչակաւոր գաւառապետ Բօգոսլաւսկի, որ այդ շրջանի հայ ազգաբնակչութեան խորազանն էր տանեակ տարուց ի վեր: Ահա մի շարք ուրիշ տէնօրներ, ուղղած մանր պաշտօնեաների դէմ: . .

Սոսկումն է տիրում դահիճներին:

*

Զարկեցէք, քաջարի վաւակներ, ժողովուրդը այլևս գուժ չունի իր արինարբու ոսոխների դիմաց. . . Մենք՝ ուուս, Ֆին, լեհ, հայ, վրացի, հրէա, վրէժ ենք ամբարել մեր ճնշած սրտերի մէջ, թո՛յն ենք կուտակել բռնակալական սարսափների միջոցին. պէտք է դուրս ժայթքել, — զարկեցէք: Խօհմները, ծոյլ թէօրիաների առաքեալները կարող են վախեցնել ուհակցիայի արհաւիրքներով, փոյթ չէ, — զարկեցէք: Կորցնելու այլևս շատ բան չէ մնում և ուհակցիան էլ՝ Պէվէններից սկսած մինչև Գալիցիաները՝ զգում է արդէն, որ ինքն է փորում իր սեփական գերեզմանը. . . Թող տէնօրը իշխէ տիրականօրէն թշնամիների վրայ, ցնցէ՛ հոգիները, զարկ տայ յեղափոխական տրամադրութեանը, կրթէ՛ մասսաներին: Եւ թող հայ մարտական կազմակերպութիւնը աւելի և աւելի սեղմէ համբարշտութեան կապը Ռուսաստանի հերոս-երջայրների հետ և թող ընդհանուր ու անգուլ ջանքերով փչեն հրդեհը, որ արդէն սպառնում է լափել բռնութեան երերուն շէնքը:

Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

(ՍԵՓԱԿԱՆ)

Ներկայ հեռագիրները, ստացած գանազան տղերքներից, մենք օրը օրին հաղորդեցինք Ֆրանսիական, գերմանական և անգլիական մամուլի կարեւոր օրգաններին:

ԹԱՆՐԻՉ, 14 յուլիսի

Հայ յեղափոխական հեծելախմբերից մէկը, զինվարուած թիւով Գումանի, Սալմաստի վրայով հեղա խուժեց Թիւրքիստ: Սահմանազրկից ոչ հեռու, թիւրք զօրքը, մալխօրք տեղիկացած, վրամարտութիւն ցոյց տուց, լայն հեթարակեց շատ մեծ կորուստով: Հայերը, որ կատար էին հերոսաբար, միայն 2 զոհ ունեցան:

ԹԱՆՐԻՉ, 12 յուլիսի

Խչ-Քիլիսայի հայ ժողովուրդը հիմարակեց թիւրք զինւորների և քրդերի յարձակում: Գիւլը աւելեց, կոմայք հեթարակեցին բռնադատութեամբ: Թրքական ամբլթութիւնները մեծ յուզումը պատճառեցին ամբողջ գաւառում: Վրէժամբար լիմեղու համար՝ շատ շուտով երևան հկամ յեղափոխական

հրկու խմբեր՝ «Կաշակցութեան» վրօշի տակ: Առաջինը յարձակեց Մօսուի թիւրքաց զօրանցի վրայ և մեծ վնաս պատճառեց: Երկրորդը Միհրամի խմբապետութեամբ պատարասուում է յարձակելու Խչ-Քիլիսայի վրայ:

ԵՐԵՒԱՆ 16 յուլիսի
(Թաւրեզի վրայով)

Հայ հայդուկների խումբը, Վասիլի զինվարութեամբ, յուլիսի 12-ին յարձակում գործեց սահմանազրկի թիւրքաց զօր պահակամուցի վրայ, Ալաշկերտի շրջանում: Յամառ զինադրութիւնից յետոյ՝ թիւրք զինւորները մեծ ջարդ կրեցին: Պահակամուցը քամուցեց ուսմբերով:

ՌԻՐՄԻԱ, 28 յուլիսի
(Հնդկա-կարպակաւն գծով)

Ստամբուլից և Մուշից յետոյ՝ թիւրք կառավարութիւնը իր բռնութիւնները կենտրոնում է դարձրել Ալաշկերտը: Թիւրք զինւորները երկու ամբամ յաղթեցին հայկական յեղափոխական խմբերի ձեռքով և այժմ՝ խոյս են տալիս մրանց հետ բռնակուց ու իրենց վրէժը ստնում են ամզէն, խաղաղ ժողովրդից: Քրդերի և զինւորների բռնութեան մասնամասնները սոսկալի են և յուզիչ: Ջէլալի կատաղի աշիլը զմում է դէպի Ալաշկերտ՝ մասնակցելու կոտորածին: Էրզրումի կարպակաւն հիւպատոսների միջամտութիւնը, որին ժողովուրդը յուսով սպասում էր, տեղի չ'ունեցաւ: Յեղափոխական հայ խմբերը վճռել են պաշտպան կամգնիլ ժողովրդին և կուր բռնել կոտորողների հետ:

ՄՈՒՇ, 15 յուլիսի
(Սօֆիայի վրայով)

Ձը մայսած կարպակաւն հիւպատոսների ներկայութեամբ, թիւրքերը շարունակում են կոտորել, թալանել և այրել: Մուշի շրջակայքում՝ Գոմեր, Դրիմիզ, Տատրագոմ, Շէյս-Իսուֆ և Ալիտան գիւղերը համարեա ամբողջապէս քանդուած են: Օրեզգումի գիւղում սպանուած են՝ 19 հայ, Տերք-րամք՝ 9, Գեղաշէն՝ 8: Շատ դիակներ կամ, որ մնում են ամթաղ: Երոպական հիւպատոսները յամալ վկայ են լինում սրտամաշ տեսարանների, առանց կարողանալու մի բան անել: Թիւրք ոստիկանութիւնը, յեղափոխականներին որոնելու պատրակով, ոգիները է գործում: Թոյլ չեն տալիս հայերին յարաբերութիւն ունենալ հիւպատոսների հետ, որոնք շրջապատուած են լրտեսներով:

ԹԻՖԼԻՍ, 16 յուլիսի
(Թաւրեզի վրայով)

Հայ յեղափոխականների երկու խումբ, բաղկացած 61 հոգուց, որոնց թիւում և մի հասակաւոր քահանայ, մի օֆիցեր, բժիշկ, վիրաբոյժ լուկեր, Մոսկայի համալսարանի կրկու ուսանող և բաւականաչափ ուրիշ լիտեիլեմտ անձիք, յուլիսի 15-ի գիշերը կուր են բռնում Զարբաթի գիւղի աւերակների մօտ, Էրզրումի վրայէթում, թիւրք սահմանապահ զինւորների և քրդերի հետ: Հայդուկները՝ լսածուած երկու խմբի, մի վրաստը տալով և բազմաթիւ զոհեր տանելով թշնամուց՝ կուում են մինչև կէսօր: Այդ ժամանակ Օլթիլի շրջանի ուսակաւն սահմանազրկից՝ կօզակներ-պլաստոններ և սահմանապահ զինւորներ, թուր աւելի քան 300 հոգի, հրամանատար Քիլոյի և մի քանի օֆիցերների առաջնորդութեամբ, մտնում են թիւրքաց հողը, շրջապատում հայկական խումբը և տեղում խիտ կլակ: Հայերը՝ չհայելով իրենց աշող դերքերին, ոչ մի գնդակ չեն արձակում ուսուների վրայ և շարունակում են կուր թիւրքերի հետ: Քիչ անցած ուղարկում են մի պատգամաւոր ուսուների մօտ, և բացատրելով իրենց կուր նպատակը՝ իրենցը՝ ընդհանուր և դարբեցնել հրացանաձգութիւնը: Պատգամաւորը

կալամատուրում է: Ուղարկում է երկրորդը: Նրա հետ մինևնոյն վարմունքը: Ապա քահանայ մի ձեռքիմ խաչ, միևսում՝ սպիտակ դրօշակ, դիմում է դէպի ուսու գործերը, բայց դիտեղ չհասած՝ ստորաբար գեղակահար է լինում՝ ուսու ներքից: Ի վերջոյ ինքը խմբապետը իր ընկերներով սպիտակ դրօշակը պարզած, իբրև վերջին փորձ, շարժում է դէպի ուսուները, բայց սրանք նրան էլ զեղակահար են անում ընկերների հետ: Մնացածները ստիպւած են լինում փախուստ տալ: Ռուսաց կօզակները անպատմելի անզթութիւններ են կատարում: Մահրամասները նամակով:

ՄՈՒՇ, 24 յուլիսի
(Սօֆիայի վրայով)

Ստացեց սուլթանի իրադէմ, որով թոյլատրում է սաւունցիներին դառնալ իրենց լեռները: Դա մի նոր խաբեբայութիւն է, Նւրուպամ մուրտեցմելու նպատակով: Տեղակալ թիւրք իշխանութիւնները ամէն կերպ աշխատում են արգելել Սասուն վերադառնալը: Գործ են դնում սպառնալիքներ և ծեծ: Դաշտում մնացողներին խոստանում են ամէն տեսակ պիւրութիւններ: Իրադէի հրատարակելուն զուգարիպեցին կոտորածներ մի քանի գիւղերում:

ԷՐՁՐՈՒՄ, 2 օգոստոսի
(Կարսի վրայով)

Հակառակ սասունցիներին բողոքի և հիւպատոսների նկատողութեամբ՝ կառավարութիւնը ձեռնարկեց զօրանոցների կառուցման՝ Սասունի գլխաւոր կէտերում: Շինում են չորս մեծ և չորս փոքր զօրանոցներ: Դժգոհութիւնը յարածում է: Ժողովրդին ոչինչ օգնութիւն չէ տրուում տները վերաշինելու: Օրակամ նպաստը վնասաւածներին 10 փարայից չէ անցնում: Դրսից դրամական աշակցութիւն անհրաժեշտ է:

ԹԻՖԼԻՍ, 2 օգոստոսի

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Առաջին ուղարկեց մի յատուկ պատգամաւորութիւն, որ կազմւած է Պարսկաստանի-Հնդկաստանի և Ամիրիկայի հայոց առաջնորդներ՝ գերապատիւ Այվատեան և Սարաճեան եպիսկոպոսներից՝ բողոքելու Քերէլիի դաշնագիրը ստորագրող կառավարութիւնների առջև: Թրքական գազանութիւնների դէմ, որ վերջերս կատարեցին Հայաստանում և մասնաւորապէս Սասուն, Մուշ, Ալաշկերտ, Վասպուրական: Ազգային անկախութիւն չէ, որ պահանջում է հայոց եկեղեցու հոգևոր պետը, այլ երոպական պետութիւնների վաղուց իվեր արած խոստումները իրագործումը. — գոյութեամբ սարքեկան իրաւունքներ, վերադարձ գաղթականների և գրաւած գոյքերի, ազատ շրջագայութիւն երկրի ներսում և դուրսը, ընդհանուր ամենիստիա, ազատութիւն պաշտպանելու իրենց իրաւունքները և բողոքելու ամառադրութիւնների դէմ, ինքնապաշտպանութիւն իրաւունք ընդդէմ քիւրդերի, չէրքէզների ու մահմէտական ֆանատիկոսութեան, և երոպական լոծտրօլ խոստացած ռէֆորմները իրագործելու համար: Պատգամաւորութիւնը պիտի այցելէ Պարիզ, Լոնդոն, Քիլլիմ, Վիեննա, Նուր, Պետերբուրգ, Վաշինգտոն:

Յ Ե Ղ Ա Փ Ո Խ Ա Կ Ա Ն Կ Ռ Ի Ի

«ՈՐՍԿԱՆ» ԽՄԲԻ ԿՌԻԻԸ

ԶԱՐԳԱՆԻՍԻ ՄՕՏ

2 յուլիս, 1904

Յունիսի 30-ն էր: Հայկական աշխարհի գանազան ծայրերից եկած 61 հայ քաջեր, հաւաքւած Օլթիի շրջանի . . . գիւղը՝ սպասում էին զինւորական խորհրդի վերջնական որոշման:

Գնում էինք կատարելու մի խոշոր ձեռնարկ, որ երկար ժամանակ խնամքով ուսումնասիրւած ու կազմւած էր:

Մինչ երկու խմբապետները՝ Որսորդն ու Թորգոմը՝ զբաղւած էին զինւորների մանրամասն դասաւորութեամբ, խմբի քահանան՝ յիսնամեայ Տէր Ղազարը, որ ուխտաւոր էր վրէժխնդրութեան Աստծուն, երիտասարդական աշխոյժով «նշխար»-ի պատրաստութիւն էր տեսնում: Երեկոյեան պատարագ պիտի լինէր խմբի զինւորներին հաղորդելու համար:

Գիշերւայ ժամը 12-ին սկսեց ժամերգութիւնը: Հայ քաջերը հետզհետէ հաւաքեցին եկեղեցի և տասնեակներով շարեցան սեղանի առջև: Խմբի դրօշակները դրւած էին սեղանի վրայ՝ պատարագից վերջը օծելու համար:

Գիւղական եկեղեցու համեստ պատերի մէջ պատարագիչ Ֆեդայի քահանան մարմնացած ջերմեանդութիւն էր ներկայացնում: Եկեղեցում տիրում էր խորհրդաւոր լուռութիւն: Պատարագից վերջ դրօշակները մեռնով օծեցին, և հայ զինւորները հաղորդեցին ու երգեցին դրօշակների վրայ. . .

Լուսաբացին յօտ էր: Խստիւ պատերաւ էր զինւորներին իրենց բնակարաններից դուրս չգալ: Միայն տասնապետներին էր թոյլատրւած, տեղացիների տարազ հագած, դուրս գալ տասնեակների պէտքերը հոգալու համար: Նոյն այդ միջոցին երկու խմբապետները՝ Որսորդն ու Թորգոմը, խմբի երկու բժիշկները՝ Սիսակն ու Մարտինը, նոյնպէս և Կ. Կօմիտէների ներկայացուցիչները հաւաքել էին մի ուրիշ մեծ մարագ, որտեղ գտնուում էին ռազմավորքն ու իրեղէնները, և համապատասխան կարգադրութիւններ էին անում: Առաւօտեան ժամը 8-ին իւրաքանչիւր տասնեակի շորերը, հրացանները և փամփուշտները բաժանեցին: Իւրաքանչիւր զինւոր վերցնելու էր՝ հրացան (բերդան 250 փամփուշտով կամ մօսին 450 փամփուշտով), երկու հատ ռումբ, դաշոյն կամ ատրճանակ, ութ ֆունտ հարկայ, վերականգնիչ և ճանապարհորդական մանր իրեր: Վերջինները դարուած էին մէջքի պայուսակների մէջ:

Բոլոր զինւորները բաժանեցին երկու խմբի, որոնցից մէկի խմբապետ էր Որսորդը, իսկ միւսինը՝ Թորգոմը: Ամեն մէկի խուսքը բաղկացած էր երկու տասնեակից և տասնեակը 14 զինւորներից և 2 բռնակիրներից: Երեկոյեան, արեւը մայր մտնելիս, բոլոր զինւորները դուրս եկան մի ձորակ և նկարեցին: Յայտարարեց զինւորական խորհրդի վճիռը. որոշւած էր, որ երեկոյեան ժամը 9-ին խմբերը դուրս պիտի գան գիւղից: Բոլոր տասնեակները ժամը 8-ին արդէն կազմ ու պատրաստ սպասում էին հրամանի: Չը նայելով, որ կարգադրւած էր արգելիլ գիւղացիներին վերջին բոլորից հաւաքելու, բայց ամբողջ գիւղը լցւել էր հաւաքման տեղը: Սկսեցին «մնաս բարովի» ջերմ համայնները և ոգևորիչ բարեմաղթութիւնները. . . Անթիւ բերաններ կրկնում էին. «Յաղոութիւն ձեզ, հայ քաջեր, բարի ճանապարհ ձեզ, անձուէր հերոսներ». . .

Գիշերը մութ էր, և ընդհանուր խաղաղութիւն խանգարող մեր ոտների ու զէնքերի ձայն էր: Անցանք մէկ բլրային շարքից միւսը, բարձրացանք փոքրիկ սարեր և հասանք անտառը: Ճանապարհին մեզ ոչ որ չպատահեց և ջնդրութեամբ անցնելով ուսական սահմանի մօտից, բարձրացանք դէպի աւերակ Ջարդանիսի աղբիւրը:

Արդէն լուսանալու մօտ էր: Խմբապետը կարգադրեց, որ աղբիւրից բարձրանանք. 100-150 քայլ և հանգիստ առնենք, առանց զինաթափ լինելու: Ռուսական սահմանագլխի № 68 սիւնից մէկուկէս վերստ հեռաւորութեամբ՝ Թիւրքաց հողի վրայ կանգ առինք հանգստանալու: Բոլոր զինւորները նստելուն պէս՝ յոգնածութիւնից քնեցին: Խմբապետի կարգադրութեամբ ամէն մի տասնեակ մի-մի պահապան էր դրել հսկելու:

Ահա այդ միջոցին մի պատահականութիւն տակնուվրայ արեց այնքան լաւ սկսած գործը: Ահա ինչպէս. — Բեռնակիրներին երկու հոգի յետ էին մնացել և աղբիւրի մօտ ջուր խմելուց յետոյ՝ անխոհեմաբար հէնց այնտեղ էլ, ջրի մօտ, պառկել քնել էին, պայուսակները հանելով վրաներից: Չորս մագլցող ուս սահմանապահ զինւորներ, պատահամբ գալիս են աղբիւրի մօտ ջուր խմելու և նկատում են քնած կամաւորներին: Ռուս զինւորներից մէկը գողանում է պայուսակը և փախչում պահականոց: Քնածներից մէկը արթնանում է և նկատելով անցած դարձածը՝ ձայն է տալիս ընկերոջը, և միասին փախչում են դէպի այն բլուրը, որտեղ գտնուում էր ամբողջ խումբը, բոլորովին ուշադրութիւն չբարձնելով, որ մնացած երեք ուս զինւորները հետևում են իրենց: Չորրորդ տասնեակի պահապանը հեռուից նկատելով ուս զինւորներին՝ անմիջապէս իմաց է տալիս խմբապետներին, որոնք և որոշում են աւելի խորը գնալ, դէպի Թիւրքիա, որպէս զի ուսները չխանգարեն և արգելք չլինեն: Խումբը սկսում է շարժւել դէպի ներս և բարձրանալ յարմարաւոր դիրքեր:

Եւ մինչ մենք 3-4 վերստ սահմանից անցել էինք, նկատեցինք, որ ուսական մագլցող և սահմանապահ զորախմբերը, մօտ 150 հոգի, մեզ հետապնդում են: Տեսնելով, որ ուսները մեզ վրայ կրակում են, խմբապետները որոշեցին երկու մասի բաժանել: Որսորդը իր տասնեակներով աւելի առաջ գնաց ու դիրք բռնեց Ղալա-Բօղազի քարում. իսկ Թորգոմը՝ իր զինւորները երեք մասի բաժանեց և յարմար դիրքեր բռնեց ուսական սահմանագծից մօտ 2 1/2 վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Լիրի բլրի գագաթներին: Ռուս զինւորները մեզ վրայ կրակում էին բարձրից, բայց մենք չէինք պատասխանում, որովհետև խմբապետները արգելել էին, և շարունակ ձայն էին տալիս նրանց, թէ «մենք ձեզ հետ գործ չունենք», սակայն նրանք չէին լսում, կամ չէին ուզում լսել և հետզհետէ սոււարանալով շօջապատում էին Թորգոմի դիրքերը:

Յայտնեց, որ ուս հրամանատարը՝ անմիջապէս մարդ էր ուղարկել Թիւրքաց զինւորների մօտ, որ պատրաստ լինեն ֆէդայիներին դիմաւորելու: Առաւօտեան ժամի 7-ն էր, երբ Որսորդի դիրքի վրայ տաճկական զօրքը կրակ բացեց: Խմբապետը հրամայեց կրակ բանալ Թիւրք զօրքերի վրայ: Հրացանաձգութիւնը սկսեց «Կուսեցէք, տղերք» երգով և պատերազմական փողով: Դրօշակը պարզեց, և բոլոր դիրքերից արձագանք տւին՝ կրկնելով նոյն երգը: Կուսը հետզհետէ տաքանում էր, և Թիւրքաց զօրքերը տասնեակ զոհեր տալով՝ յետ էին փախչում: Եւ մինչ մենք աջողութեամբ կուսում էինք Թիւրք զօրքերի դէմ, ուս զինւորները աւելի և աւելի սոււարանում էին ու մօտենում մեր դիրքին:

Ճաշից յետոյ խմբապետ Թորգոմը նկատելով, որ ուս կօզակների ահագին խումբը շօջապատում է մերոնց,

ուղարկում է տասնապետ Անուշաւանին զօրքի հրամանատարի մօտ ասելու՝ «Մենք ձեզ հետ կուս չունենք, ձեր սահմանից դուրս ենք, գնում ենք Թիւրքաց հողի ներսը և կուսելու ենք Թիւրքի հետ, ուստի խնդրում ենք՝ յետ բաշէք ձեր զօրքը»: Անուշաւանը գնաց և էլ չվերադարձաւ: Հեռուից նկատեցինք, որ նրան լսեցին մօտ 15 րոպէ, մի առ ժամանակ դադարեցրին հրացանաձգութիւնը, բայց չանցած կէս ժամ, մագլցող զորախումբը միանգամայն կրակ բացեց մեզ վրայ: Յետոյ իմացեց, որ Օլթիից եկել էր սահմանապահ զօրքերի այդ մասի հրամանատար Բիկօվը, և նրա հրամանով էր, որ զօրքը սկսեց մեզ վրայ կրակ բանալ: Խմբապետը ուղարկեց երկրորդ պատգամաւորը՝ Լեոն Գալանթարեանին, նոյնը յայտնելու: Պատգամաւորը գնաց, բոլոր սպաները հաւաքուցին նրա շուրջը և նրան կէս ժամի չափ լսելուց յետոյ, երկու վիճարի հետ միասին ուղարկեցին պահականոց: Չանցած տաս րոպէ՝ հնչեցրին պատերազմական փողը, և կօզակներն ու սահմանապահները երեք կողմից «ուս» գոչելով՝ կրակ տեղացին մեզ վրայ: Մեր դիրքերը բաւականին լաւ էին և այդքան գնդակներից միայն մէկի թւեր վիրաւորեց: Մենք չպատասխանեցինք:

Իսկ չորրորդ կողմից Թիւրք զօրքերի մի սոււար խումբ, ձորակի միջով բարձրանում էր մօտակայ բլուրը: Խմբապետը հրամայեց Թիւրքերի վրայ կրակել և ինքն էլ մի ուսմբ առնելով՝ նետեց նրանց մէջ: Հինգ-վեց հոգի զոհ տալով, Թիւրքերը յետ փախան, բայց քիչ անցած՝ սիրտ առնելով ուսներից և հետզհետէ միանալով նրանց հետ, առաջ եկան հայերին ոչնչացնելու համար: «Խաչն» ու «Մահիկը» գրկեցին...

Գնդակները թափւում էին կարկտի պէս: Առաջին տասնեակի դիրքը խառնեց և ֆէդայի-քահանան, որ տասնապետ էր, կարգադրեց, որ դուրս գան դիրքից և մօտենան խմբապետի դիրքին, որը աւելի ամուր էր: Ինքն էլ դիրքը ձգելով, խաչը վեր բարձրացրած՝ ուղղեց դէպի ուսները, իբրև երրորդ պատգամաւոր, բայց խաչն էլ չ'օգնեց. — Տէրտէրը գնդակահար ընկաւ մի ուս զինւորի ձեռքից: Դրանից յետոյ կուսը աւելի ևս տաքացաւ: Տղերքը բարձր ձայնով կրկնելով ուսերէն՝ «անխիղճներ, դուք ինչո՞ւ էք կրակում, մենք ձեզ չենք պատասխանում», դառնում էին դէպի Թիւրք զօրքերը, միանգամայն բոլոր դիրքերից կրակում նրանց վրայ: Խմբապետները խստիւ արգելել էին ուսների վրայ կրակ բանալ, բայց ուսների գնդակներից հետզհետէ ընկնում էին մեր ընկերները մեր աչքի առջև...

Ժամը 4-5-ին, աւելի սոււարացած Թիւրք զօրքը մի կողմից՝ և միւս կողմից էլ ուսները շօջապատեցին մեր դիրքերը և աւելի ու աւելի սեղմելով մեզ՝ սկսեցին քշել դէպի ձորը: Դրութիւնը հետզհետէ սպառնալից էր դառնում, և զինւորներից ամէն ոք աշխատում էր ապահով դիրք գտնել ու թաքնել: Խմբապետը նկատելով, որ այլևս աղատուելու հնարաւորութիւն չկայ, անձնատուր լինելու փողը փչել տւեց, բայց գազանացած ուս և Թիւրք զինւորները չէին լսում և կարկտի նման գնդակներ էին թափում: Խմբապետը դրօշակը առնելով 10-12 ընկերներով, գնդակների տարափի տակ գնաց դէպի ուսաց զօրքերը՝ անձնատուր լինելու նպատակով. ուսները՝ բաւական մօտ թողնելով, միանգամայն կրակեցին և 10 հոգի գետին գլորեցին, որոնց մէջ և թանկագին Թորգոմին, Դաշնակցութեան դրօշը ձեռին... Չինւորները

տեսնելով իրենց խմբապետի ընկնելը, դուրս են գալիս դիրքերից և զանազան կողմեր փախչում:— ոմանք գնդակահար սպանւում են, ոմանք վերաւոր բռնւում և ոմանք էլ փախչելով պատուում են անտառի մէջ:

Մինչ Թորգոմի տասնեակները այս տեսակ տագնապալի դրութեան մէջ էին, Որսորդը իր տասնեակներով դեռ ազատ լինելով նենգ ուսնների գնդակներից՝ բռնուր ոգևորութեամբ կուում էր տաճիկ վախկոտ զորքերի հետ, սրոնք սիրտ առնելով ուսս «եղբայրների» այդ անսպասելի օգնութիւնից, աւելի և աւելի յանդուգն են դառնում և Որսորդին շրջապատում են երկու կողմից:

Որսորդը նկատելով, որ այլևս անհնարին է շարունակել դիմադրութիւնը, հրամայում է դուրս գալ դիրքերից և փախչելով ազատել կամ դոնէ ընկնել ուսնների ձեռքը, կարծելով թէ նրանք կը խնայեն իրենց: Այդ միջոցին ընկերներից շատերը զոհուում են, իսկ ինքը Որսորդը երկու վէրք ստացած՝ դեռ շարունակում է կռիւը, հետզհետէ ձորը իջնելով: Մտենալով իրեն ծանօթ մի ուսս զինւորի, ուղւում է անձնատուր լինել, բայց զինւորը կրծքից վիրաւորում և գլորում է քաջ ֆէդայուն... Մի ուրիշ ֆէդայի զինաթափ լինելով փախչում է դէպի ուսնները. վերջինները բռնում են սրան և թիւրք զորքերի խնդիրքով՝ յանձնում նրանց: Թիւրքերը երիտասարդին տանում են մի քանի քայլ հեռու և ուսս սպանների աչքի առաջ պառկեցնում ու ոչխարի պէս մորթում են...

Մինչև երեկոյեան ժամը 7-ը դեռ ևս շարունակւում էր հրացանաձգութիւնը: Ժամը 7-ին ուսս և թիւրք զորքերը խառնւած փչում են պատերազմական փողը և «առջ բարամ»: և «ուսս» աղաղակելով՝ գրաւում դիրքերը, և այնտեղ յաղթական ժպիտը երեսներին միմիանց պատմում են իրենց քաջագործութիւնները: Թիւրք հրամանատարի կարգադրութեամբ «սալաւատ կարտաշներին» տաճկական կոնեակ են հրամայում ի նշան երախտագիտութեան, ապա իրար համբուրելով բաժանւում են, ուսնները դէպի ուսսական սահմանադիծը, իսկ թիւրքերը իրենց պահականոցները՝ Վերադարձին ուսս մագլցող կողակները գաղանացած՝ կիսամեռ վիրաւորներին սուխնով ծակոտում են կամ գլուխները քարերով ջախջախում, և դիակները բորոզովին մերկանգամ ձգում...

Մութը վրայ է հասնում, զորքերը քաշւում են իրենց բնակարանները, թողնելով անտառում 27 սպանւած և տանելով իրենց հետ 6 վիրաւոր ու 14 գերիներ: Ինն հոգի կարողանում են պահել և գիշերով անցնելով սահմանը՝ ազատել: Հինգ հոգի էլ սպանւում են Որսորդի դիրքում, թիւրքերի գնդակներից, և դիակները տարւում՝ Վալա-բողազ թրքական պահականոցը:

Սպանւածների մէջ են՝ ԹՈՐԳՈՄԸ, ՈՐՍՈՐԳՈՒՆ, ալէքսանդրօպօյի ՎԱՂՈՒ, զոյուճուղցի ՏԵՐ-ՎԱԶԱՐԸ, ախալցխացի ՍԻՍԱԿԸ, ալէքսանդրօպօյի ՄԱՐՏԻՆ ՍՏԵՓԱՆ-ԵԱՆՅԸ, բագևեցի ԲԱԳՐԱՏԸ և ՆՆ: Սպանւածները, բացի հինգ հոգուց, բոլորն էլ ընկել են ուսնների գնդակներից: Այսօր նրանց դիակները բերեցին թրքական հողից, մօտ 2-3 վերստ հեռաւորութիւնից և թաղել տւին իրենց սահմանի մէջ:

Գաւառապետը մեղադրում է սահմանապահ զորքի հրամանատար Բիկօվին այն բանի մէջ, որ նա անցել է ուսսական սահմաններից և մտնելով թիւրքաց հողը՝ անմեղ տեղը սպանել է այդքան մարդիկ, մինչդեռ նրանք

թրքաց հողումն էին և ուսսաց սահմաններից դուրս: Իսկ Բիկօվը մեղադրում է գաւառապետին թուլութեան մէջ, ասելով, որ նրա գաւառում ահագին թուլ մարդիկ են զինւում, և նա ոչինչ լուր ու տեղեկութիւն չունի:

Նահանգապետը գնաց դէպքի տեղը. քննութիւն է սկսւած, որը, իհարկէ, ճշմարտութիւնը երևան հանելու փոխարէն՝ պիտի խճճի հարցը, արդարացնելու համար ուսս պաշտօնեաներին, որոնք թիւրքական գաղանութեան ներկայացուցիչների հետ ձեռք ձեռքի տւած՝ կատարեցին ստոր անգթութեան մի զուլի գործ: Եւ ո՞րպիսի սրտագին բարեկամութիւն թիւրքերի հետ՝ հայկական ուժը խորտակելու համար: Ռուս զինւորականներն էին, որ տեղեկացրին խմբի անցնելը, նրանք էին, որ սիրտ և թէ տւին սուլթանի զինւորներին և վերջումն էլ՝ թիւրք պաշտօնեաների հետ կեր ու խում սարքեցին՝ թափւած արիւնը տօնելու համար...

Հայերի ասպետութեան՝ պատասխանեցին ստորութեամբ: «Եթէ հայերը կամենային, ասել է մի ուսս զինւոր, մեզ բոլորիս կը կոտորէին, բայց նրանք մի հատ գնդակ էլ չարձակեցին մեզ վրայ»: Բայց ի՞նչ օգուտ այդ ցուցմունքներից:

Օլթիի շրջանի ժողովուրդը սոսկումի մէջ է անցած-գարձածից: Այնքան քաջերի տխուր մահը՝ յուզել է ամբողջ գաւառը: Որքան պատրաստութիւն, որպիսի՝ անձնելիութիւն և ի՞նչ արտասուելի վախճան: Քաջերի մահը վրէժ է կանչում:

ՄՍՍՈՒՆ-ԶՕՐԻ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄԸ

14 յուլիս, 1904

Յունիսի վերջերին քրդերի և թիւրք զինւորների յարձակումը Իււլ-Բիլիսի, Ղուվիպուճախի և Ղարաբազարի վրայ ստիպեց «Գաշնակցութեան» ... կոմիտէին հիմնովին փոխել իր ծրագիրը և երկու արշաւախումը հանել դէպի Ալաշկերտ:

Այդ երկու խմբերը՝ «Արտաւաղ» և «Մասիս» յուլիս 11-ի գիշերը ապահով անցան 2նդը կոչւած լեռնա-կատարով Հին-Բայազէդի գաւառը:

Յուլիս 12-ի առաւօտեան, «Մասիս» խումբը, բաղկացած 60 հոգուց, համաձայն նախօրօք կազմած ծրագրի՝ Կալ-Վահանի խմբապետութեամբ յարձակում է սահմանից երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող Մօսուն գիւղի թիւրքաց զօրանոցի վրայ, ուր տեղական 50 զինւորներին նախընթաց օրը աւելացել էին մօտ 200 նորեկ զինւոր, շնորհիւ Իգդիրի գաւառապետ Բօգոսլավսկու լրտեսութեան: Պահապան զինւորը նկատելով յարձակողներին՝ ձայն է տալիս և անմիջապէս սպանւում՝ վալաղ «Խենթ»ի գնդակից: Հրացանի ձայնից զինւորները վեր են թռչում: Այդ միջոցին զօրանոցի տանիքը բարձրացած երեք ուբաձիգները նետում են հինգ ուումբ և զինւորների մեծ մասը կոտորում. միաժամանակ սկսւում է հրացանաձգութիւնը: Զինւորներից միայն մի մասին է յաջողւում փախչել, ծակելով զօրանոցի ետեփ պատը:

Հուտով իմացւում է, որ հայոց տներում ևս զինւորներ են տեղաւորւած, նախընթաց օրւանից: Յարձակումը տեղի է ունենում և տների վրայ: Սարսափահար թիւրք

զօրքը և ոչ մի գնդակ չէ կարողանում արձակել. աշխատում է միայն փախուստ տալ և գլուխը ազատել բայց դա շատ քչերին է յաջողուում: Մերոնցից գիւղում սպանւում է մէկը, միւսը վերաւորում:

Հրացանաձգութեան ձայնից՝ մերձակայ Քորուն Հայ գիւղի թիւրք զինւորները, թւով 25, փախչում են:

Երբ լուսանում է, և խուճը սկսում է դիրքեր բռնել, տեղի է ունենում թիւրք զօրքի և քիւրդ աշիրէթների խուճումը: Սկսում է մի տեղողական կռիւ, որի ժամանակ բազմաթիւ զինւորներ և քրդեր սպանւում են: Կռիւ տաք ժամանակը զոհւում են խմբապետ ԱԱՀԱՆԸ (ամերիկահայատակ Մինաս Դոբալեան — Դրախտ), նրա օգնական ԿԱՊԻՏԱՆ-ԲԱԲԿԵՆԸ (պահեստի սպայ) և մի երկու ընտիր տղաներ:

Մասունի յարձակման հետ միաժամանակ «Արտաւազ» խումբն էլ, թւով 40 հոգի, Միհրանի խմբապետութեամբ, յարձակում է Զօրի զօրանոցի վրայ: Յարձակումը կատարւում է շատ աջողութեամբ և թիւրք զինւորների մեծ մասը սպանւում է:

Յուլիս 12-ի երեկոյեան ժամը 5-ին արշաւախմբերը, ամբողջ օրւայ կռիւից յետոյ, յետ մղելով զօրքերի և քրդական յարձակումները՝ նահանջում են դէպի 2նգլի բարձունքները հանգստանալու և միւսնոյն ժամանակ խորհելու յետագայ անելիքների մասին: Յայտնւում է, որ մերոնք 15 կորուստ են ունեցել: Ահա այդ հանգստի և խորհրդակցութեան ժամին, յանկարծ և անսպասելի կողմից, տեղում են գնդակներ. տղաներից ընկնում են 5-6 հոգի: Դա ուս կօզակների և սահմանապահ զինւորների դաւադրական կրակն է լինում, երեք սպաների ղեկավարութեամբ:

Հայդուկների խորհուրդը որոշում է չդիմադրել, թէև առաջարկողներ էլ են լինում՝ դաւադրական կրակին կրակով պատասխանել: Անձնատուր լինելու նշաններն անգամ ուս օֆիցերները չեն ընդունում: Շարունակւում է ուս կօզակների գնդակների տարափը, և խուճը ցրիւ է գալիս զանազան կողմերի վրայ: Տղաների մի մասը ձերբակալւում է ուսների ձեռքով, միւս մասին յաջողում է խուսափել: Ռուս զինւորների այդ վարմունքը կատաղութիւն է առաջացրել...

Նկարագրած դէպքից առաջ, յունիսի 16-ին, Բայազէդի շրջանն էր անցել 14 հոգուց բաղկացած հնչակեան մի հետեակ արշաւախումբ:

Ա Ր Ճ Է Շ Ի Կ Ռ Ի Ի Ը

Սահմանագլուխ, 8 յունիս

Սասուն միակ վայրը չէ, որտեղ յեղափոխական հըրդեհներ հետզհետե աւելի լայն շրջաններ է գրաւում, ուր ջանքեր են գործ դրւում՝ ազատելու բռնակալի ատելի լծից: Կռիւ Բասենում, կռիւ Ասպուրականի լեռներում, կռիւ Ապաղայում, կռիւ Արձեշի շրջակայքում... Ամեն տեղ էլ միւսնոյն տեսակի կռիւ — յեղափոխական ջնջիւն փորքամանութիւնը տաճկական ահաբեկի կանոնաւոր զօրքի և բաշիբօզուկ քրդերի լէպեոնների հետ... Մէկը հարիւրի դէմ:

Ի պատիւ հայ ֆէդայիների պէտք է տեսնք, որ հազարավայր բացառութիւններ չեն այն կռիւները, որտեղ մի բուռը ֆէդայիներ շատ անգամներ պատուաւոր յաղթանակով են դուրս գալիս ճակատամարտից: Այդպիսիներից է Արձեշի կռիւը: Մայիսի սկիզբներին, Կաշնակցութեան «Մ...» կենտրոնական կոմիտէն, համաձայն ընդհանուր ժողովի որոշման, իր տրամադրութեան տակ եղած դժբերից մէկով երկիր անցկացրեց, Աշոտ-Երկաթի խմբապետութեամբ, մի մարտական խումբ: Խումբը սպահով սահմանն անցնելուց յետոյ, սպաստանում է լեռներում (Կաշնակցական խմբերը իբրև սկզբունք են ընդունել չիջանակ հայ գիւղերում՝ նիստաւած դէպքում գիւղացուն վնաս չպատճառելու համար):

Խններրորդ օրը, խումբը շարունակ 15 ժամ ճանապարհ գնալուց յետոյ՝ որոշում է հանգիստ առնել Սուկունայ գիւղի մօտ, Արձեշին մէկ ժամ մնացած՝ Խօջալու կոչւած միջին ձորակում:

Խմբի պաշարը սպառւած լինելով՝ երկու հոգի ուղարկւում են հաց բերելու. գնացողները չեն վերադառնում: Խմբապետը նորից ուղարկւում է երեք հոգի — քղցից Գօղտը և երկու Ապրօներին: Գնացողները դիւլ չհասած, հանդիպում են քրդերի և որովհետև անդէն են լինում, ընկնում են նրանց ձեռքը. բարբարոսները անմիջապէս դանակներով մորթում են Գօղտին, որը յեղափոխական հին հայրուկներից էր. Ապրօին էլ վերաւորում և բանտարկում են, իսկ միւս Ապրօն աղւղում է փախչել ու խմբին պաշար հասցնել:

Հետեւեալ օրը, երբ խումբը պատրաստւում է ճանապարհւելու, խմբի պահագլխի զինւորը իմաց է տալիս, որ քրդերի մի ահաբեկի գունդ պաշարել է այն քարայրը, որտեղ խումբը մի քանի ժամ առաջ իջել էր իր դիրքից՝ ցրտից ու անձրեկից պատսպարւելու համար: Խմբապետը անմիջապէս կարգադրում է կռիւ պատրաստել սկսում է հրացանաձգութիւնը, մերոնք ներսից, իսկ թշնամին դրսից: Ամբողջ օրը այդ ձեռով անցկացնելուց յետոյ, Երեկոյեան խմբապետի հրամանով՝ երկու հոգի փորձում են դուրս գալ այրից և մի քիչ շփութութիւն ձգել թշնամու մէջ, որը և աջողւում է: Օգտւելով վայրկեանական շփութութիւնից՝ ամբողջ խումբը կազմ ու պատրաստ դուրս է գալիս այրից և բացօդեայ սկսում է մի տաք կռիւ: Բայց նախ քան այրից դուրս գալը, խմբապետը դիմում է հետեւեալ միջոցին. — Որովհետև դանազան պատճառներով խմբից յետ էին մնացել չորս հոգի, երկու հոգի էլ պաշար բերելու ժամանակ սպանել և բռնել էին, պակասած անգամների աւելորդ բեռը և նրանց բաժին պայթուցիկ նիւթերը անհարին է լինում հետը վերցնել, ուստի խմբապետը որոշում է այդ բոլոր իրերը այրի մէջ մի տեղ հաւաքել և դուրս գալուց առաջ ուժեղների երկար պատրոյգը վառել: Քրդերը իսկոյն գրաւում են այրը: Այդ բոլորէն ուժեղների ահաբեկի պայթուցիկ քարուքանդ է անում այրը և տեղն ու տեղը գետին փռում 20-ի չափ քրդի դիակներ: Մնացածները սարսափած այս տարօրինակ երեւոյթից, փախուստ են տալիս, միջոց տալով խմբին սպահով պատուել շղթան և անցնել: Մի քիչ հեռանալով տղերքը դիրք են գրաւում և սկսում գնդակահար անել փախչող թշնամուն:

Մերոնցից սպանւում և յետ են մնում ընդամենը եօթը հոգի, իսկ թշնամուց սպանւում են մօտաւորապէս 55

քիւրդ, որոնցից մի քանիսը ամենայայտնի թուուհներն ընդ (ցեղապետ-ազնւական):

Վասպուրականի, Ապաղայի, Բասենի կուրների մասն-րամասնութիւնները տակաւին չենք ստացել:

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Վ Ի Ճ Ա Կ Ը

Մ Ո Ի Շ, 7 յունիս

Հայերու անհանգիստ կացութիւնը բուն Սասունի մէջ նոյնը կը մնայ: Շատեր կան, որ անմատչելի լեռներու, փապարներու, քարայրներու և անտառներու մէջ պահ-ւած են: Ոմանք անօթութեան զոհ կը լինեն: Զօրքերը և լրտես քրդերը անդադար հետապնդութիւններ ընե-լով՝ կը գտնեն փախստականները և կը ջարդեն: Անոնք որ քիչ մը ռազմավթերը ունին՝ թանկ կը ծախեն իրենց կեանքը, բայց շատերը նւազած, անզէնք, անհաց՝ զոհ կերթան դահիճներու սուրբուն:

Կառավարութեան թելադրութեամբ ահագին թւով զօրքեր են թափւած, որպէս զի սասունցի հայերը այլևս Սասուն չվերադառնան: Զանոնք Մուշի սանձակի մէջ ցրելու համար՝ յատուկ յանձնաժողով է կազմւած, հողեր գտնելու: Սակայն երեւի սասունցիներու և հիւպատոսներու ազդու բողոքին վրայ, այս օրերը սուլթանի մի իրազէն հաղորդւեցաւ սասունցիներուն, թէ ազատ են կրկին դառնալու իրենց հայրենիքը: Հակառակ ատոր, թիւրք կառավարութիւնը, մանաւանդ արդի վալին՝ Ֆերիզը, ամէն կերպ դաւեր կը նիւթեն այդ իրազէն չգործա-դրելու և խեղաթիւրելու համար: Սասունցի հայերու վրայ ճնշումներ ի գործ կը դրւին, որպէս զի անոնք հրա-ժարին Սասուն դառնալու գաղափարէն: Ամէն օր խուճը-խուճը դանոնք կը հաւաքեն և կը տանեն կառավարու-թեան դուռը և կը ստիպեն որ յայտարարեն թէ՛ «ո՛ր որ կառավարութիւնը տեղ որոշէ, հոն է մեր վաթանը»: — «Թագաւորը Սասուն չի տայ ձեզ», կ'ըսեն և այս կեր-պով կ'ուզեն նախապաշարել անոնց միտքը: Ուրախալի է ըսել, որ ժողովուրդը մինչև վերջ կը պնդէ թէ չի ուզեր ձեռ քաշել իր հայրենիքէն, հոն երթալ կ'ուզեն, այն լեռները, որ շարունակ իրենց արիւնով ներկւած է: Ժողովուրդական այդ յամառութիւնը տեսնելով՝ մի քա-նիկները բանտարկեցին՝ միւսները վախցնելու համար և կը սպառնան ցրել շատերը աշիրէթներու մէջ: Բայց և այնպէս սասունցիք բողոքեցին հիւպատոսներուն և կը պնդեն իրենց որոշման վրայ:

Կ Ա Ս Ո Ւ Ս, 18 մարտ

Պոնտոսի լազերը, որոնք կառավարութենէն արգի-լեալ ծխախոտ կը ծախեն, բունութեամբ կը մտնեն կա-մախու գիւղերը և սպառնալով՝ իրենց բեռցուցած ծխա-խոտները կը ձգեն խեղճ գիւղացիներուն վրայ ու կը պահանջեն դրամները:

Այսօրինակ դէպք մը պատահեցաւ Կամախի վարի Բագաուիճ գիւղին մէջ: — Խուճը մը լազեր կը մտնեն յիշեալ գիւղը և ծխախոտները բունութեամբ գիւղացի-ներուն վրայ ձգելով, կը պահանջեն դրամները: Թշուառ գիւղացիք կ'աղաչեն ու կը պաղատին, բայց գազան լազերը երբէք չեն լսեր, կը պոռան ու կ'ըսեն «ո՛ւնիք չունիք պէտք է ունեցածնիդ ծախէք ու մեր ստակը վճարէք որ

երթանք»: Գիւղացիք ալ կը պատասխանեն թէ, «երկու օր չանցած կուգաք, մենք ո՛ւրկէ պիտի որ վճարենք, ա-ռածնիս արդէն չափէն աւելի եղաւ և մեր կարողութենէն վեր»: Ասոր վրայ լազերը տունները կը մտնեն, կ'ուզեն կահ-կարասիքը յափշտակել, և երբ կինները կը դիմա-դրեն՝ կը սկսին կիններուն զարնել: Երէցեան Մանուկ աղայի կինը, որ 70 տարեկան հասակին մէջ է, անգթաբար կը ծեծեն, մահամերձ վիճակի մէջ կը թողնեն ու կ'ընեն կերթան:

Նոյն իրիկուն գիւղացիք խորհուրդ կ'ընեն. «Մեր համ-բերութեան ալ չափ ու սահման չմնաց. պէտք է որ մենք դիմադրելու քաջութիւն ձեռք առնունք, զարնենք և զարնուինք»: Առաւօտը կը լուսնայ. ամբողջ ժողովուրդը եկեղեցի կերթայ. դազան լազերը կը մտնեն եկեղեցին և Տէր Ստեփանը մէկ-երկու գիւղի իշխաններով բունու-թեամբ դուրս հանելով՝ կը ստիպեն առնել իրենց ծխա-խոտները: Նոյն րոպէին եկեղեցու արարողութիւնը կը խանգարուի, ամբողջ ժողովուրդը՝ երիտասարդ, ծեր, հարս և աղջիկ՝ միահամուռ ոտքի կը կանգնին և կը սկսին եկեղեցու զանգակները հնչեցնել. կը սպառնան լազերուն և կը պոռան. «կամ պէտք է որ հեռանաք այս գիւղէն և կամ պիտի վառենք ձեզ կաղով. ալ բաւ եղաւ մեր քաշած չարչարանքները ձեր ձեռքէն»: Լազերը կը փոր-ձնեն զէնք բարձրացնել ժողովուրդեան վրայ, բայց չեն կարողանար և կը խնդրեն որ իրենց ազատ ճանապարհ տան և երդում ընեն որ չպիտի մնան. բայց ապա-հովութեան համար, կ'ըսեն, պէտք է որ տէրտէրը և քէհիան մեզ հետ գան գիւղէն մինչև մէկ քառորդ ժամ հեռու: Տէրտէրը գիւղին մօտէն յետ կը դառնայ. իսկ քէհիային, երբ գիւղէն արդէն հեռացած կ'ըլլան, ձեռ-քերը կը կաշկանդեն, իբրև մի ոճրագործի, և մինչև երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ դառնող վանքի մեծ խաչք ըսւած տեղը կը տանեն. հոն վրայէն ժամացոյցը առնելով՝ քարի մը տակ կը ջարդեն ու իրեն ալ պատ-ւական ծեծ մը քաշելով՝ յետ կը ձամբեն:

Վ Ա Ս Պ Ո Ի Ր Ա Կ Ա Ն, 27 մարտ

Մի քանի ժամանակ առաջ լուր տարածւեց, թէ զօրքը քաղցից ու ամսականներ չառնելուց կատաղած՝ յար-ձակւելու է Վանի վրայ կողոպտելու և սրի անցնելու ժողովուրդը: Իրօք, փաստը այն է, որ սարայէն եկած մի գունդ զօրք մի քանի ամսականներ չստանալու և անիւղ բրինձով կերակրելուց զայրացած՝ մի գնդապետի գրգռմամբ հաւաքւել է զօրքի հրամանատարի դռան, սպառնացել է կոտրել դուռը և ներս խուճել բայց կու-սակալը ժամանակին վրայ է հասել և ազատել է իր թշնամուն (հրամանատար Ֆերիզը և կուսակալը թշնամի են միմեանց), բաւականութիւն տալով զօրագնդի պա-հանջներին: Բայց մինչև փաշայի գալը՝ կատաղած զին-ւորները կտրել են քաղաքի ճանապարհը և երթեկող-ներին կողոպտելուց յետոյ, անխնայ ջարդել են: Ծեծ են կերել և կուսակալի որդին, Ադամ բէկը, զինւորական բժիշկը և մի քանի բարձրաստիճան թիւրքեր: Դէպքի միւս օրը քաղաքի բոլոր շուկաները փակւած էին:

Այս օրերս Վան քաղաքում անանուն նամակ-ների մի հեղեղ փրթաւ, որոնցմով սրանից-նրանից, փոքր ու մեծ գումարներ էին պահանջում, սպառնալով հակառակ պարագային՝ սպանել: Հաստատ աղբիւրից իմացանք, որ դա Հիւսնի փաշայի հեռաւոր խորհրդով

և կօմիսէր Հիւսնիի ու Ադամի անմիջական ղեկավարութեամբ սարքուած մի խաղ է, ապացուցելու, որ յեղափոխականներով լի է քաղաքը: Գրանք են, որ յիմարագլուխ մի քանի հայերին հաւատացնում են, թէ շուտով «հայեր դէպք պիտի հանեն», իսկ այդ հայերը «հաստատ աղբիւրից» տարածում են լուրը և տաճիկ ժողովուրդն էլ կարծելով որ ստոյգ է, հապճեպ պատրաստուում է նայս անգամ չխնայել ոչ մի երեխայի և կին մարդու:

Վ. Ա. Ն. 25 մարտ

Էրզրումի ուսուսական հիւպատոսը՝ Տրաւիրելով հայոց առաջնորդին, նախազգուշացրել է ասելով՝ «Թող հայերը զգուշանան աղմուկ ու շարժում առաջացնելուց. այս անգամ թիւրք կառավարութիւնը անխնայ պիտի շարճէ, նոյնիսկ կին ու երեխաներ. իսկ դուք յոյս չդնէք կրկին, որ հիւպատոսները կը պատսպարեն կանանց ու երեխաներին. մեզ արգելուած է մեր դռները բանալ նրանց առջև»: Արդեօք այդ «մեղը» բոլոր հիւպատոսներին է վերաբերում, թէ միայն իրեն — չգիտեմք: Զը գիտեմք նոյնպէս, թէ Էրզրումի առաջնորդը ինչ է պատասխանել և ինչ միջոցներ է ձեռք առել: Բայց նա շտապել է այդ լուրը հաղորդել վանի առաջնորդին և այժմ ամբողջ քաղաքը սարսափի մէջ է: Մեր առաջնորդը աւելի «նուսնդ» է ցոյց տալիս, և ինչպէս երևում է, ոչ մի միջոց չի խնայում տաճիկ կառավարութեան հետ միասին ոչնչացնելու ըմբոստ տարրերը: Ստանալով այդ տեղեկութիւնը՝ նա շտապել է կուսակալի մօտ, որը կրկին է նախկին պահանջը՝ «Յանձնեցէք կառավարութեան այստեղ գտնուող յեղափոխականներին»: Մի քանի հայ հարուստներ այդ մտքով յորդոր են կարդում ժողովուրդին: Ի դէպ, յիշատակեմք մի լուր, որի ճշտութեանը երաշխաւոր չենք. — Առաջնորդը կուսակալի մօտ եղած ընկերներին, հեռագիր է ստացում, թէ Ճապոնիան գերի է վերցրել 10,000 ուսու զինուոր: Առաջնորդը չկարողանալով զսպել իր հրճանքը, գլխարկը հանում է և աչքերը երկինք ուղղելով գոչում է՝ «Աս ծերունի հայրապետի անէծքն է»: Կուսակալը շտապում է յայտնել ուսուաց հիւպատոսին, որը փրփրած ասում է մի քանի հայ հարուստներին. «Հայոց առաջնորդը մոռացաւ անցեալ շարճեր, ոչինչ կը վերլիշէ»...

Թ Ղ Թ Ա Կ Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

(ՆՐԵՍՏՈՒՆԵՐՈՐԻ ՆԱՄՆԱ)

Ս. Պետերբուրգ, 30 յուլիսի

Հեռագիրը, երևի, ձեզ արդէն հաղորդեց քաղաքական երկու սպանութիւնները, որոնք ցնցեցին ամբողջ Կովկասը: Գնենքալ Անդրէեւի Գանձակում և գնդապետ Բօգոսլաւսկի Իգիւր, — մէկը փոխնահանգապետ, միւսը՝ դաւաճապետ, — գլուխներն տէնօրիստի հարածից, հրապարակի վրայ, բազմութեան աչքի առջև:

Այս անգամ սարսափող ժողովուրդը չէ, որ փոքր առ փոքր վարժուում է քաղաքական վրէժխնդրութեան

ստիպողական դադարաւորին, այլ «ամենադոր» կառավարութիւնը, որը ապշած է և չէ կարող հաշիւ տալ իրեն, թէ ինչպէս երբեմնի խոնարհ, հեղ, գլուխ ծռող ժողովուրդը այսքան կարճ միջոցում դարձաւ ըմբոստ, յանդուգն և աներկիչ:

Ես այդ «խելօք» կառավարիչներին եմ թողնում պարզելու այդ քաղաքական այլակերպութեան հոգեբանական պատճառները, և կը բաւականանամ միմիայն մի քանի խօսք ասելու այն զոհերի մասին, որոնց արիւնով ներկեց նոյն հողը, որը տարիներ շարունակ իր մէջ ծծեց շատ անմեղների անմեղ արիւնը:

Գնենքալ Անդրէեւի, Լերեք տարուց ի վեր փոխնահանգապետ Գանձակում՝ վերջերս մանաւանդ յայտնի էր դարձել իր հակահայկական տրամադրութիւններով: Այդ կարճամիտ աստիճանաւորը, ինչպէս երևում է, հայկական խնդիրը, կամ աւելի ճիշդն ասած՝ հայկական դիակները պատւանդան էր ուղում դարձնել բարձրանալու, իշխան Գօլիցինից շքանշաններ և գանձարանից լաւ գումար ստանալու համար: Գանձակ ոտք դրած օրից՝ նա համարեա երկու ամիսը մի անգամ շինծու և ստայօդ ղեկուցագրեր է տալիս կովկասեան կառավարչապետին՝ «հայկական դաւադրութիւնների» մասին: Զեկուցագրերը յաջորդում էին մէկը միւսին, բայց դաւադրութիւնը չէր երևում: Եւ ահա անցեալ 1903 թիւ սեպտեմբերին, Անդրէեւի ղրոպէն եկած համարեց՝ մի մեծ դործ ստեղծելու: Հայոց եկեղեցու գոյքը յափը շտակելու տխուր օրերն էին: Ժողովուրդը սգաւոր, վշտահար՝ ողբում էր ստացած հարածը: Գանձակում, ինչպէս և ուրիշ քաղաքներում, հայերը վճռեցին կալմէլ բողոքի խաղաղ ցոյց: Եւ երբ ցոյցը վերջացած՝ ամբոխը ցրում էր, վրայ հասաւ Անդրէեւի՝ աչքերը կարմրած, փրփրած, կատաղութիւնը դէմքին: Հասաւ և բերեց կօզակներ, ոստիկանութիւն: Եւ ոգևորուած իր ուժով, նա հրամայեց հլու կօզակներին՝ կտրել ամբոխի առաջը, կանգնեցնել նրան և կրակել: Եւ ինքը, այդ խելագար քաղաքագէտը, առաջին օրինակը տւեց, ատրուճանակի հարածով գետին տապալելով մի հայ երիտասարդ: Նրա օրինակին հետեցին բիրտ կօզակները և միմեանց ետեւից գետին փռեցին բազմաթիւ դիակներ... Կատարեց մի հրէշաւոր բռնութիւն և ամբողջ քաղաքը ընկաւ սուգի մէջ:

Թափուած արիւնը, սակայն, նրան չխնայեց, այլ աւելի սիրտ տւեց: Իր ատելութիւնը դէպի հայերը նա սկսեց արտայայտել աջ և ձախ: Սկսեց կուսեցնել հայերին թիւրքերի հետ, ձեռնարկեց խուզարկութիւնների, շատերին քշել տւեց և կարճ միջոցում երբեմնի խաղաղ հանգիստ քաղաքը դարձրեց յուզմունքների և իրարանցման կենտրոն: Անպատիժ պահել նրան կը նշանակէր աւելի սիրտ տալ այդ անխիղճ թշուառականին: Եւ պատիժը տրւեց...

Անդրէեւից աւելի անտանելի էր դաւաճապետ Բօգոսլաւսկի՝ Սուրմալուի ցարը, թէև նրանից աւելի ցածր պաշտօնով: Տասն տարուց ի վեր, ինչ նա նշանակուած էր Սուրմալուի գաւառապետ, այն ապաբախտ գաւառը հանգիստ օր չէր տեսել Եւ հասկանալի է: Նրան նշանակեցին յիշած գաւառում այն պատճառով միայն, որ դեռ Կարս և Զաքարթալա եղած ժամանակ յայտնի էր դարձել իբրև խստասիրտ, անգութ պաշտօնեայ, իբրև

անձան կաշառակեր և իբրև եղակի հայտնաց—երեք յատուկութիւն, որոնցով միշտ կարելի է առաջագիմել միապետութեան այս դժբախտ անկիւնում: Նրա սուրբ կարուկ էր և աջ ու ձախ կրակ էր թափում, երբ Նրևանի նահանգապետի պաշտօնը վարում էր գեներալ Ֆրէզէ, որը շնորհի տիկին Բօգուսլափսկու «ազգեցութեան»... ուժգնօրէն հովանաւորում էր գեղեցիկ կնոջ գաւառապետ-ամուսնուն: Ֆրէզէ հեռացաւ Նրևանից, բայց Բօգուսլափսկին շարունակեց մնալ իր պաշտօնում, որովհետև Ֆրէզէի նոր, աւելի բարձր պաշտօնը կատարելագէտ յարմար էր էլ աւելի ուժգնօրէն հովանաւորելու այդ ոճրագործին, մանաւանդ որ իշխան Գօլիցինին հէնց Բօգուսլափսկու նման ուսացնողն էր հարկաւոր, հաւատարիմ, ինչպէս կժան, և ամբարտաւան, ինչպէս չենօֆիկ:

Հայերին հալածելու համար, նա հնարում էր դժոխային չլսած միջոցներ: Հազարից մէկը: Մի օր, ամբողջ Իգգիլը քնից վերկենալով՝ սարսափով իմացաւ, որ գիշերը, անյայտ մարդիկ, քանդեցին և նուրբափառ ուսու եկեղեցու պատը և քարերը թափել: Վատարած էր անօրինակ սրբապղծութիւն: Գիտէ՞ք, թէ ինչ է նշանակում Վովկասում դիպչել ուսաց եկեղեցու պատին — դա հայհոյանք է և՛ Աստծուն և՛ ցարին: Բօգուսլափսկին անմիջապէս զեկուցադրեց Նրևան, թէ ուսաց եկեղեցու պատը քանդողն էր Հայերն են, որոնք չեն ուզում որ Իգգիլը ուղղափառ եկեղեցի շինուի: Եւ իբրև հետևանք այդ զեկուցագրի՝ սկսեցին ձերբակալութիւններ, խուզարկութիւն, արքոր: Յետոյ... յետոյ, երբ անցել էր չորսհինգ տարի, բոլորովին անսպասելի կերպով բացեց, որ այդ ամբողջ պատմութիւնը սարքել էր ինքը գաւառապետը իր գործակալների միջոցով, հայեր արքորելու և զեկուցագրեր պատրաստելու նպատակով:

Այդ բոլորը բացեց, բայց Բօգուսլափսկին էլի մնաց գաւառապետ, որպէս զի շարունակէ քանդել, հալածել, տանջել: Յուսահատ ժողովուրդը մի քանի անգամ գանգատ տւեց իշխան Գօլիցինին: Եւ մի անգամ, երբ ինքը Գօլիցին անձամբ եկել էր Սուրմալու, տեղուտեղը տեսնելու յիրեն յանձնած երկիրը՝, գիւղական բնակիչների մի պատգամաւորութիւն ներկայացաւ իշխանին և աղերսագին խնդրեց ազատել գաւառը իր այժմեան մեծից: Միափոխ մարդիկ. — Նրանք մձուել էին այնքան վտանգաւոր մի պատգամաւորութիւն կազմել՝ յոյս դնելով կովկասեան գլխաւոր կառավարչի արդարութեան վրայ: Բայց ո՞վ է տեսել, որ միապետութեան մէջ մեծ աւարի դէմ բողոքողը անպատիժ մնայ: Չէ որ դա յերափոխութեան նախանշանն է: Եւ իշխան Գօլիցին, կատարութեան մէջ խելքը կորցրած, յարձակեց պատգամաւորներից մէկի վրայ, մի պատկառելի ծերունի, բունց նրա միտքից, թափահարեց և գողաց. «Եթէ էլի մի անգամ համարձակէք գանգատ տալ, բոլորիդ Սիբիր կը քշեմ»...

Ասաց և դարձաւ Թիֆլիս: Իսկ ժողովուրդը մնաց յուսահատ, անօրնական, ձեռքերը ծալած... Եւ ահա յուլիսի 25-ին, մի աներևոյթ ձեռք ստանձնեց հանուր ցասման արտայայտիչի դերը և ժողովուրդական վճճի հանգոյցը լուծեց հրացանի մի գնդակով...
Ուրիշ եւք չկար:

Վերջինն է արդեօք այս: Տարաբախտաբար ոչ ինչպէս ցոյց են տալիս լուրերն ու փաստերը: Իգգիլի դէպքից մի քանի օր յետոյ, մի ուրիշ խուլ անկիւնում, Հին-Նախիջևան քաղաքում, որ այնքան մեկուսացած է քաղաքական հոսանքներից, դարձեալ «աներևութ» մի ձեռք, քաղաքային այգու մէջ, ահագին բազմութեան առջև, ատրճանակի մի հարածով սպանեց կառավարչական մի գործակալ, յայտնի իր մատնութիւններով և այլ շատ բաներով: Գետին տապալելով իր զոհը, սպանողը առաջ անցաւ խրոխտ և ատրճանակի հարածներով՝ ճիզքեց ամբոխն ու անյայտացաւ...

Անյայտացած մի քաղաքում, դրանք՝ յերափոխական գաղանի կոմիտէների այդ անվեհեր գործակալները երևան կը գան այլ տեղեր, ուրիշ քաղաքներում՝ շարունակելու արևնոտ վճճի գործը, որի համար նրանք ցոյց են տալիս այդքան անվեհերութիւն: Նիւթը, տարաբախտաբար, անպակաս կը լինի, որովհետև Պլէվէի ըէժիմը՝ աջակցութեամբ Գօլիցինի, լեցրել է կովկասեան երկիրը պատիկ Պլէվէներով և Գօլիցիններով, որոնք դժբախտ ազգաբնակչութեան կեանքը դարձրել են թոյն ու արտասուք, ախ ու շիվան...

Ջարգանդած տեսօրիստական ոգու այդ անպատում բռնկումից, իշխան Գօլիցին, որ արդէն սարսափի մէջ էր հոկտեմբերի 14-ի փորձից ի վեր, կծիկը կպտեց, փախաւ Պետերբուրգ, խնդրելու իր ուսուցչի՝ ամենազօր Պլէվէի հովանին, բայց հովանու տեղ գտաւ նրա դիակի վրէլանքները, թափաւ փողոցի կեղտ ու փոշու մէջ...

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Ս Ա Ս ՈՒ Ն Ի Հ Ա Ր Յ Ը
Ֆ Ր Ա Ն Ս Ի Ա Վ Ա Ն Պ Ա Ր Ա Ս Ե Ն Տ ՈՒ Ս

ՅՈՒՆԻՍԻ 9-Ի ՆԻՍՏ
(Պաշտօնական արձանագրութիւն)

(Շարունակ. № 7-ի)

1894-ի և 96-ի պատմութիւնն է, որ վերսկսում է: Միւսնոյն վայրերն են՝ Սասուն, Մուշ. միւսնոյն գիւղերն են՝ Վէլիէկուզան, Տալուրիկ, Սէմալ և ուրիշներ, որ ես կը յիշեմ այս րոպէիս: Միւսնոյն մարդիկն են՝ Չէքի փաշա, Ֆէրիք բէյ, զոհերն են միայն ուրիշ, որովհետև մի քանիսը բախտ են ունեցել այդ բախտ, նահատակել առաջին հարածի տակ և չենթարկուել կենդանի մնացածների հետ Մեծ-Մարդասպանի հրահանգած ոճիրներին:

Միթէ՞ այսօր 1894-ի անցքերի յիշողութիւնների դիմաց՝ մենք չըպէտք է անմիջական դաս առնենք այդ անցեալից:

Թող աւելք համառօտակի յիշել ձեզ այդ ժամանակի անցքերը: Այն միջոցում ևս պետական գանձարանը եռանդով գանձում էր յեսնեալ կոչած մի տուրք հայերից, որոնց մեղադրում էին՝ այդ հարկերը որոշ ժամանակից իվեր չըվճարելու համար: Չեռք էին ձգել հայերի բոլոր եկամուտները, նրանց ոչխարները, նրանց բոլոր հարստութիւնը: Ապա վրայ հասան քրդերը, որոնք իրենց կողմից պահանջեցին այն վերջական աւանդական մեծարանքները, որ նրանք սովորութիւն ունէին պահանջել հայերից:

Այս վերջինները միամտաբար դիմեցին թիւրք իշխանութիւններին՝ օգնութիւն ու հովանաւորութիւն ստանալու համար: Գնացին Բիթլիզի վայրի, Թաքսին փաշայի մօտ և խնդրեցին զօրք զրկէր: Բիթլիզի վալին զրկեց նրանց Գիարբէքլի վայրի՝ Մուստաֆա փաշայի մօտ, և այս վերջինը միջամտեց՝ քրդերից իրօք որսը խելու համար, սակայն իրեն պահելու նպատակով, այնպէս որ՝ թէ հայերը զրկեցին իրենց վերջին սանտիմներից և թէ քրդերը մնացին կատաղած նրանց դէմ:

Եւ 1894-ի գարնանը՝ անցքերը գահավիժեցին: Չէքի փաշան, որ արդէն չորրորդ զօրաբանակի հրամանատարն էր, շարժում է իր ուժերը և սկսում է մի ընդհանուր որսախուճապ: Նա առաջ է նետում վոհմակների պէս, իր զօրքերը—կանոնաւոր բանակ, քրդեր ու համիդիէներ—Սասնոյ և Մուշի լեռնականների վրայ: Կամաց-կամաց ամբողջ ազգաբնակչութիւնը ստիպւած եղաւ կենտրոնանալ երկու-երեք կէտերում: Եւ միևնոյն Ցալուրիկում ու Ալէիէկուզանում, ուր կատարուեց այս մայիսի 5-ի դրաման, միևնոյն վայրերում, 1894-ին, այդ մարտապան-զօրապետի աչքերի առջև ու նրա հրամանով տեղի ունեցաւ մի անմուռնալի ողբերգութիւն: Քրանսիայում և Եւրոպայում շեն մոռացել այն սոսկալի տեսարանը: Չէքի փաշան, տեղեկանալով որ հարիւրաւոր զինուած հայեր ապաստանել են լեռներում, խոստացաւ նրանց ազատ թողնել: Բայց երբ այդ հայերը միամբտութեամբ նրա խօսքին հաւատալով, ցած իջան զինսթափ, փաշան իրորել տեց մի փոս Ալէիէկուզանի առաջ, ուր խառնիխուռը թափել տեց հարիւրաւոր հայեր, մեռած, վերաւոր, կենդանի: Բոլոր նրանք, որոնք ունեցել են իրենց աչքերի առջև այդ ահուկ ողբերգութեան պատկերը, բնաւ չեն մոռացել այն: Այդ պատկերը կը հարածէ նրանց մինչև իրենց վերջին օրը, և նրանք դժուարութեամբ կը բռնեն, որ դիւանագիտութիւնը թող է տել Չէքի փաշային՝ վերստանձնել իր հրամանատարութիւնը և իր արիւնտ գործը: (Ժափահարութիւններ):

Եւրոպան ուշ, կամաց-կամաց, ի վերջոյ իմացաւ ճշմարտութիւնը: Այդ դէպքերը տեղի էին ունեցել 1894-ի օգոստոսին և միայն 1894-ի նոյեմբերին էր, որ հանրային կարծիքը սկսեց առաջին անգամ զբաղել նրանով:

Ինչ արաւ Գուլը այդ վայրկեանին: Նախ և առաջ ամէն բան հերքեց, ապա յայտարարեց, որ ինքը կանգնած է եղել յեղափոխական խմբերի դիմաց, որ իր արածը թեթեւ բան է եղել և որ հայերը իրենք են կոտորել զիրենք: Այդ նոյն պատճառաբանութիւնը տեսնում ենք և այժմ: Վերջապէս, երբ պետութիւնները՝ Քրանսիան, Անգլիան, Ռուսաստանը յամառեցին, երբ նրանք պահանջեցին նշանակել մի յանձնաժողով մի պատգամաւորութիւն, որին յանձնարարէր՝ քննութիւն կատարել տեղիւնտեղը՝ գիտէք թէ ինչ ձեւակերպել համարձակեց Գուլը: Նա յանդգնութիւն ունեցաւ ներկայացնել պատճառներ, որ նա կարծում էր ունենալ—պատճառներ՝ ձեռնարկելու համար այն, ինչ որ նա անւանում էր ազատամբութեան ճնշում: Յեղափոխական խմբերի կազմակերպում, հարկերի մերժում, վաւորի ու արձիճի բաժանում, ֆէդայիների գումարաւմներ լեռան վրայ, այսինքն հայերի՝ որոնք յանդգնութիւն ունէին դիմադրել հայ գիւղերի հրդեհումներ նոյն հայերի ձեռքով, այդ չարածիներն որոշումը՝ ջնջելու թիւրք զինուորներին, վեր-

ջապէս նրանց անպատուակ յարձակումները կայսերական զօրքերի վրայ:

Սկսեցին քննութիւն: Ուզեցին լրջօրէն քննել այն պատճառաբանութիւնները, որ Գուլը առաջ էր բերում՝ ծածկելու համար կատարած ոճիրները: Քրանսիայի, Ռուսաստանի, Անգլիայի հիւպատոսները, որոնք միաժամանակ սկսել էին այդ քննութիւնը, յայտարարեցին պաշտօնապէս, որ իրօք յեղափոխական պրօպագանդչէր մղելը որ հարկը կանոնաւորապէս հաւաքում էր և որ ինչ վերաբերում է սահմանութեանը՝ հայերը ստիպւած են եղել հայթայթել նրանց՝ ինքնապաշտպանութեան բնական մղումով: Այդպէս յաղթականօրէն պատասխանեց Գրան առաջ բերած բոլոր կէտերին և ոչ միայն հաւարակախօսները, այլ նոյնիսկ արտասահմանի մեր դիւանագիտական կամ հիւպատոսական ներկայացուցիչները այնպիսի ուժգին ցատում զգացին, որ Քրանսիական խիղճը սփոփելու համար՝ գրեցին որոշ խօսքեր, որ են թողլուութիւն եմ խնդրում կարգալ—նրանք մնում են նոյնքան ճշմարիտ այսօր, որքան և սրանից 10 տարի առաջ: Նախ մի Քրանսիական հիւպատոս էր, պ. Բերթրօն, որ գրեց հետեւեալը.

«Ամբողջ պատասխանատուութիւնը ընկնում է կառավարութեան ու իր պաշտօնեաների վրայ»:

Գրանից յետոյ, Քրանսիական դեսպանի տեղապահ էր պ. Լա Բուլիէիէր, որ գրում էր այն ժամանակալ մինիստր Հանստօյին.

«Թիւրք կառավարութեան չկամութիւնը և վարանումը հասցրել են խնդրել այնպիսի մի կէտի, ուր միայն ամենակորովի և ամենակորով միջոցները կարող են շանս ունենալ՝ կասեցնելու շարժումը... Ստիպողաբար անհրաժեշտ է փոխել Բայէշի իշխանութիւնները, նաև մտցնել ուէֆօրմները, որոնց նախաձեռնութիւնը պիտի ընդունէ սուլթանը անյապաղ»:

Տաս տարուց աւելի է, ինչ այդ իրողութիւնները տեղի են ունեցել, և այդ խօսքերը արտասանել են, և եթէ վհատեցուցիչ, գրգռող յուսահատեցնող մի հանգամանք կայ Արևելեան այդ խնդրի մէջ— դա հէնց այդ յաւիտենական վերսկսումն է, այդ ոսնահարումը միևնոյն տեղում, որին մենք միշտ դատապարտւած ենք:

Բաւական չէ, որ Եւրոպան ընդունում է— որպէս նոր բարենորոգումներ—այն խոստումները, որոնք քսան անգամ արւել են նրան, այն միջոցները, որոնց կիրառումը հարիւր անգամ ծանուցել է արդէն. բաւական չէ այդ Եւրոպան ցոյց է տալիս, իբր թէ լուրջ ընդունում է այն ողորմելի և ստալօդ կրկնութիւնները, որոնցով Գուլը փորձում է ծածկել իր նոր ու ամենապարզելի ոճիրները: (Ժափահարութիւններ):

Ես հարցնում եմ ինձ, արդեօք այսօր իտես մի եղևնափորձի, որը լաւ գիտցէք, սկզբնաւորութիւն է միայն, պիտի նորից կաշկանդենք այն մեթօտով, որը այնքան վատ ծառայութիւն մատուցեց մեզ 1895-ին և 96-ին:

Գիտեմ, անշուշտ, որ ներկայումս մենք ունենք կառավարչական նստարանի վրայ արտաքին գործերի մի մինիստր, որը շատ ընդարձակ չափով բաժանում է մեր դպրոցումները: Ես գիտեմ, որ ամէն անգամ, երբ կարողացել է նա տել է շատ իրական բարեացակամութեան ապացոյցներ հայ ազգաբնակչութեան վերաբերմամբ: Գիտեմ, որ երբ մենք շտապեցրինք նրան նշանակել նոր հիւպատոսներ, որոնք կարողանային զնալ, այսպէս ասած, հան-

գըստացնել իրենց ներկայութեամբ ազգաբնակչութիւնը Սասունի և Մուշի բոլոր կէտերում, — նա այդ արեց փութկոտութեամբ:

Սակայն, որքան էլ մեծ լինի բարի կամքը, այդ միջոցները անտարբերութիւնից էլ աւելի վտանգաւոր են, երբ մտում են կիսամիջոցներ: Հիւպատոսներ նշանակել նրա համար միայն, որ սրանք մնան լոկ անգոր ու անգործ վկաներ, — դա աւելի վատ է, քան եթէ Ֆրանսիան բնաւ չունենար ներկայացուցիչներ այն վայրերում: (Ծաւաւարութիւններ այլ եւ այլ նստարանների վրայ):

Բողոքներ, դուք արել էք և արել էք կորովի կերպով: Ասե՛նք, Ֆրանսիան էլ մենակ չէ եղել. նա իր հետ ունեցել է Ռուսաստանը, Անգլիան և ուրիշ պետութիւններ: Բայց սուլթանը գիտէ, թէ ինչ արժեքն այդ բողոքները, երբ նրանց ետևից չկայ հաստատ որոշում՝ հասնելու նպատակին և յետ չնահանջելու գործողութիւնների առաջ, եթէ սրանք անհրաժեշտ դառնան:

Այս վայրկեանիս յայտնում է, որ Ֆրանսիական դրօշ պտտեցրել են Արևելքի ու Փոքր-Ասիայի եզերքները. Ֆրանսիական նաւատորմը հէնց այս ըոպէիս, կարծեմ, գտնուում է Կ. Պօլսում, և թող աւէք ինձ ասել, ես չեմ դիտում իբրև նպաստաւոր մի հանգամանք, որ ուղղակի հէնց այս ըոպէիս է նա ընդունում սուլթանի հիւրասիրութիւնը: Բայց թող աւէք ինձ հարցնել ձեզ, արդեօք այսուհետև հաստատուած է, իբրև Ֆրանսիական հանրապետութեան անբռնաբարելի մի օրէնք, որ Ֆրանսիայի նաւային ուժերը կարելի է գործածել՝ այս կամ այն մասնաւոր անձանց դրամական պարտքերը ստանալու համար. . . (Շատ լաւ, շատ լաւ, ծայր. ծախակ. եւ աշակ. նստարանների վրայ):

Կան աւելի սրբազան պարտաւորութիւններ, քան դրանք: Դա բարոյական քաղաքական, միջազգային, իրաւական յանձնառնութիւններն են, որ ունի ամբողջ Եւրոպան սուլթանի դիմաց: Մի սխալէք, պարոն մինիստր. եթէ դուք այժմ սխալէք ընդունել սուլթանի պատըրւակներն ու ձախորդութիւնները, կամ՝ աւելի որոշ ասե՛նք՝ սուլթանի օտերը, մենք մեր խղճի վրայ չենք ունենայ միմիայն Սասունի մէջ ընկած — չգիտեմ, պէտք էլ չունիմ գիտնալու — 3,500 թէ 5,000 հայ դիակները: Յիշեցէք, որ 1894-ի Սասունի ջարդերով արիւնոտ վարագոյրն էր միայն, որ բարձրացաւ, որովհետև ժամանակին դարման չեղաւ չարիքին, որովհետև չպահանջեցին Ձեքի փաշայի ու Ֆէրիդ պէյի անմիջական պաշտօնանկութիւնը, որովհետև չպահանջեցին Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածի լիակատար կիրառումը:

Ոչ միայն 1904-ին Սասունում սպանուած 6 հազար հայերի պառասխանատուութիւնն էր, որ Եւրոպան առնում էր իր վրայ, այլև սուլթանի հրամանով դեռաին փուած 300 հազար դիակներինը — գրեթէ մի ամբողջ ազգի սպանութեան պատասխանատուութիւնը (Ծաւաւարութիւններ ծայր. ծախակողմ եւ աշակողմ):

Եթէ դուք չէք ուզում թող տալ վերսկսելու մի մեծ ոճիր, որը ոչ միայն մի եղևնափորձ է ընդդէմ՝ մարդկայնութեան, այլև գերագոյն մի վտանգ Արևելքի և աշխարհի խաղաղութեան համար, ապա առաջարկում եմ ձեզ — քանի որ ունիք ազգու գործակցութիւնը Բերլինի դաշնագրին ստորագրող առևապր. երկու մեծ պետութիւնների, Անգլիայի ու Ռուսաստանի, — առաջարկում եմ ձեզ՝ բարեհաճել անհրաժեշտ դիմումներն անել Կ. Պօլսում: Առաջարկում եմ, իհարկին, պաշտ-

պանել այդ դիմումները նոյնպիսի մի ցոյցով, որով դուք գոհացում ստացաք չորս տարի սրանից առաջ (շատ լաւ, շատ լաւ): Առաջարկում եմ ապահովել ձեզ մի այնպիսի ապագայից, որ դուք այժմ դեռ ևս կարող էք հեռացնել: Բայց որ վաղը կարող է խոյս տալ ձեզինց, ինչպէս և մեզինց: (Ռուսն ծախակողմ ծայր. ծախակողմ եւ աշակողմ):

ՆԱԽԱԳԱՆ. — Խօսքը արտաքին գործերի պ. մինիստրին է.

Պ. Դեկլյուսէ, ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ. — Նախ քան խօսելը այն իրողութիւնների մասին, որոնք պատճառ են եղել մեր յարգելի պաշտօնակցի հարցումին, ես հարկաւոր եմ սեպուում, նրանից յետոյ, յիշեցնել Պապադամաւորական Թողովին, որ Հանրապետութեան կառավարութիւնը, նախանձախնդիր այն ստորագրութեան, որ նա դրել է 1878-ին Բերլինի դաշնագրի ապէ՛ մի քանի անգամ վերջին տարիների ընթացքում աւել է իր աջակցութիւնը՝ երաշխաւորելու համար գործադրութիւնը այդ դաշնագրի կարգադրութիւնների, — թէ նրանց, որոնք ամբողջապէս են 23 յօդուածի մէջ և վերաբերում են Մակեդոնիային և թէ նրանց, որոնք յայտնուած են 61 յօդուածում և վերաբերում են Փոքր-Ասիայի այն շրջաններին, որոնք առանձնապէս բնակած են հայերէ:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, թէպէտ և մեր առևտրական շահերը բնաւ չեն պահանջում — ինչպէս եմ հաւատալ — ես աւելացրել եմ մեր գոցեակալէքի թիւը այդ երկիրը կազմող գաւառներում, միմիայն և միմիայն ցոյց տալու համար Ֆրանսիայի հօգտագրութիւնը: 1903-ի սեպտ. 14-ին ես սահմանել եմ փոխհիւպատոսութիւն վանում և այս տարւայ յունուարի 23-ին հաստատել եմ մի ուրիշ հիւպատոսութիւն Խարբերում: Նոյնը արել են Ռուսաստանը և Անգլիան: Այդ հիւպատոսների ներկայութիւնը մի ճշմարիտ սփոփանք է եղել ազգաբնակչութեան համար, և շատ անգամ մեր գործակալների միջոցով մեզ յայտնուած երկիրը փարատել է մի փութկոտ ու կորովի միջամտութեամբ Կ. Պօլսում:

Մինչև իսկ, երկու տարի սրանից առաջ — յարգելի պ. Պրէսանսէն գիտէ այդ — ես կազմակերպել էի մի յատուկ միսիա, որը պտտել էր այն շրջանները, որոնք մեզ ցոյց էին դրած, իբրև քրդերի սպառնալիքի տակ դանուղ — քրդերի՝ որոնք, ըստ ոմանց, գործիք են թիւրքաց իշխանութիւնների ձեռքում, ըստ ուրիշների՝ նրանց սպրտափն են և որոնք թերևս միաժամանակ կամ փոխիփոխ թէ այս են և թէ այն:

Յամենայն դէպս այդ միսիան ունեցել է լաւ հետևանքներ, և ազգաբնակչութիւնը վկայել է մեզ իր երախտագիտութիւնը, — յարգելի պ. Պրէսանսէն, իհարկէ, չի կարող չիմանալ այդ:

Այժմ՝ գալիս եմ Սասունի անցքերին Ինչպէս պ. Պրէսանսէն ասաց, Սասունը դժարամատչելի մի լեռնափայր է, ուր սփուած են քառասունի չափ գիւղեր, որոնց ազգաբնակչութեան խոշոր մեծամասնութիւնը հայ է:

Այնուպէս էին սպաստանել հայ յեղափոխականների կամ ֆեդայիների բազմաթիւ խմբեր՝ քրդերի և թիւրք զորքերի հետ ունեցած բազմաթիւ ընդհարումներից յետոյ, Մուշում Բիթլիկում և Աանի շրջակայքում: Այդ ֆեդայիները հայերի համար մի քիչ նոյնն են, ինչ որ անցեալ տարի բուլղար յեղափոխականներն էին Մակեդոնիայի քիզաքիների համար. — կղաքներ, անտարակոյս բայց ձանրաբազուկ հրամայական սեռապի, որոնք

օրէնքներ են թելադրում, հրամայում են մարտիկներ համախմբել, հաւաքում են պաշար ու դրամ և չեն հանդուրժում դիմադրութեան: Այնպէս որ խաղաղ հայերը միաժամանակ տուժում են և թիւրքերից, որոնք հարստահարում են նրանց և փեղայիններից, որոնք ուզում են նրանց ազատել:

Ապստամբութիւնը ճնշելու համար, տաճիկ զօրքերը ապրիլի վերջերում հրաման ստացան շրջապատել Սասունը, ապա նրանք մագլցելով բարձրացան լեռնալանջերը՝ գիմաւորելու համար ֆէղայիններին: Գուք լսեցիք այդ անցքերի պատմութիւնը, որ ստացել է և որ ձեզ արաւ յարգելի պ. Պրէսանսէ: Չեմ կարծում, թէ մեր պաշտօնակիցը կամենայ երաշխաւոր կանգնել այդ պատմութեան բացարձակ ճշդութեանը և չեմ կարծում, թէ նա հակառակէ, որ նա աւելի թելադրած է կրքից, — դիւրին բացատրելի մի կրքից — քան թէ ճշդութեան խղճամիտ մտահոգութիւնից:

(Վերջը յաջորդ անգամ)

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ս Կ Ր Տ Ի Չ Մ Ի Ս Ա Ք Ե Ա Ն

(Շ Ա Ի Ր Օ)

Տննդեաժը կարսեցի էր Շաւրօն, կրթութիւնը ստացած նախ Գէորգեան ձեմարանում, որտեղից արձակեց «ըմբոստութեան» պատճառով, և ապա՝ ներսէսեան դըպրոցում: Արքեպիս Գիւղակեան գրագրի պաշտօն էր վարում՝ Վարսի շրջանի մէջ և մասնակից էր հայկական դատի համար աշխատող շրջաններին: Սակայն գործունէութեան այդ ձևը նրան բաւարարութիւն չտուեց, և նա որոշեց աւելի վճռական դեր խաղալ, կուրի երկիրը անցնել: Մտաւ թիւրքաց Հայաստան փոխարէն և դրոշմէն թեմա գործով բայց շատ չանցած՝ զոհ գնաց իր անզգուշութեան. — նրան ուղեկցող երկու քիւրդեր՝ տմարդի դա-

ւադրութեամբ սպանեցին Շաւրօնին, կողոպտեցին փողն ու շորերը և դիակը նետեցին ջրի մէջ:

Ահաճամբին ընկաւ երիտասարդը, դեռ չտեսած իրականացումը սիրած իրէպի: Ո՞րն էր այդ իրէպը, և ինչ զգացմունքներ էին պաշարել նրա միտքն ու սիրտը, — դա անպաճառ, բայց յուզիչ խօսքերով արտայայտուած է այն կտակի մէջ, որ նա թողել է իր փոքրիկ զաւակի անունով...

Սիրելի և սրտշտկի Յակոբիկ!

Թամիկուզլիս որդի!

«Վերջին անգամ քեզ իմ սրբազան կտակն եմ անուսի Դու միշտ աչքի առաջ ունեցիր, որ ես քեզ՝ քո զէյթունցի պատի, իմ հօր Յակոբի անունն եմ աւելի քան պատը և քո հայրը դնային միւսմոյն ճանապարհով, և դու, իբրև արժանաւոր յաջորդ՝ պարտաւոր ես նոյն ճանապարհով գնալ: Այդ ճանապարհը փշտա է և դառն, այնտեղ կրքէք վարդեր չեն բուսում, քո պատը և հայրը կրքէք վարդերի վրայով չեն անցել, այնպէս որ դու էլ չես անցնի:

«Իբրև ներսական յիշատակ՝ քեզ ուղարկում եմ, որպէս զի անպատճառ հաջնես այս քէր քէր քէր քէր, կապես հօրդ զօսին և այս մահացու սուրն էլ վրայ կրես: Թող իմ հայրական օրհնութիւնը քեզ վրայ լինի, թող այդ սրբազան պաշտօնը քո մէջ բարձր լիքնալիցութեան ազատարար թոյնը և դու կարողանաս քո հօր վրէժը առնել: Ես գնում եմ մեռնելու և կտակում եմ քեզ, անզին դաւակ, որ դու նոյնպէս գնաս արիւնի և արտունքի երկիրը, վրէժիմդիր լինես քո հօր, սակայն և արայրերի, կուրդարու անհամար քոյրերի պատի համար:

«Եթէ ես մեռնեմ և այլևս չկարողանամ քեզ սիրելի Յակոբիկ, աւանդ, այս երկար սկզբում եմ բաւական է, որ դու ըմբոստես այն գործի սրբութիւնը, ազատութեան այն ջերմ ու սուրբ փափաղը, որին դու զիտակից կերպով պիտի վերադառնաս իս և հօրդ վերջին կամքը կատարես: Իսկ եթէ դու իմ արժանաւոր դաւակը պիտի չլինիս եւ քո բարօրութեան և ես իմ մասին խորհո՞ւմ հէնց այժմից անիծում եմ քեզ: Թող յաւիտենական անօթը միայն զբօշնի անարժան զբաւ ճակատին, որ չլսեց հօր խրատը:

«Ես գնում եմ մեռնելու, վրէժ առնելու, արտասուքներ սրբելու: Թող իմ այդ սրբազան պատգամը քո մանկական հոգու խորքը թափանցէ հէնց այժմեանից: Ես յոյս ունեմ, որ իմ թանկագին դաւակը կը լինի այնպէս, ինչպէս որ եղել են իր հայրը և պատը:

«Ե՛հ, սիրելի և պատուական ամուսինս, քեզ վրայ նոյնպէս պարտականութիւն եմ դնում՝ քո որդուն կրթել այնպէս, ինչպէս որ ես եմ պատգամել: Չէ՞ որ ես քեզ սիրում եմ, եթէ դու էլ ինձ սիրում ես (ևս դրան հաւատում եմ), վրիժառու առլան շատիւ զարձրու իմ Յակոբիկին:

«Մնա՛ք բարով, թող Սասունը օրհնի ձեզ և թող իմ գանկութիւնները միայն զանկու թիւն չմնան Համբարում եմ բողբոջ:

«Իսկ Այծեմիկիս կը գանկայի, որ լինէր այնպիսի հերոսահի, որպիսին էր Անիի սարխապների վրայից պատերազմող Այծեմիկիք:

«Մնա՛ք բարով, համբարում եմ խորին կարօտով բողբոջ:»

Ձեր Մ. ՄԻՍՍԱՔԵԱՆ (ԳՈՒՐԳՅԷ ՂԱՆԱՆԴԵՑԻ)

24 յունւար, 1901.

Թումրիզ

Այդ կտակը նրա արձանն է, ամենամեծ պարծանքը հայրակորոյս ընտանիքի: Ժողովուրդական վրէժ-ինդրութեան պատգամն է այս, որ սպառնում է սերունդից սերունդ անցնել, բայց միշտ բորբոքած, միշտ կանգուն...

Ա Մ Ս Ա Լ Ո Ւ Ր Ե Ր

* * *

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի պատգամաւորութիւնը, որի վերաբերեալ մանրամասները հաղորդուած են մեր հեռագիրների բաժնուս, Պարիզում տեսակցութիւն ունեցաւ արտաքին գործերի մինիստր Գելկասէի հետ և ընդունեց հանրապետութեան նախագահ Լուրէի կողմից: Պարիզից պատգամաւորութիւնը անցաւ Լօնդօն, ուր սիրալիք ընդունելութիւն գտաւ անգլիական արտաքին գործերի մինիստր Լանստուուի կողմից, և սպասում է Էդուարդ թագաւորի վերադարձին՝ նրան ներկայանալու համար: Պատգամաւորները Լօնդօնից պիտի գնան Հռոմ:

*

Փրանսիական արտաքին գործերի մինիստրութեան ուղարկած է 30 հազար ֆրանք, իր հիւպատոսարանի միջոցով Մասուսի արկածեալներին բաժանելու համար: Նոյն նպատակով մինիստրութիւնը իր ձեռքի տակ ունի դարձեալ 5,000 ֆրանք: Մեզ հաղորդում են վստահելի աղբիւրից, որ պ. Գելկասէ համաձայնել է գումարները հասցնել նպատակին:

*

Մեզ գրում են Վ ա Ր ս ի ց.—
 «Յուլիսի 22-ին, գիշերուայ ժամը 10¹/₂-ին, տէնօրի ենթարկւեց կառավարչական աստիճանաւոր Վ ա ս ի Լ Գ Ր օ Ղ օ Վ, որ վարում էր ժանդարմիայի թարգմանի պաշտօն: Տէնօրիսը չէ ձերբակալուած: Մանրամասները յաջորդ նամակով»:

*

Արվիտսի «Հայկական ինքնապաշտպանութեան կոմիտէն» հրատարակել է ֆինլանդական ժողովրդին ուղղած մի շքաբերական, սրից սուսը ենք բերում մի քանի քաղաքներ:

«Ճնշուած հայ ժողովուրդը գոհունակութեան և ցնծութեան խորին զգացմունքով լսեց ֆինլանդիայի կառավարիչ Բորրիկովի, ուսական բռնապետութեան վիժած այդ կատարի դահճի մահը:

«Ռուսական կառավարութիւնը բիրտ ու անարգ ձեռով օտի տակ տւեց ֆինլանդական մեծ ժողովրդի, ինչպէս և իր բռնապետական ընթացի տակ հեծող բոլոր ժողովուրդների քաղաքակրթական բարձր իրաւունքները:

«Հայկական ինքնապաշտպանութեան կոմիտէն» իր ցաւակցութիւնը յայտնելով ֆինլանդական ժողովրդի ազատութեան համար զոհուած Եւգենի Շաումանի մահուան առթիւ, համակած է ցնծութեան զգացմունքով բռնապետութեան գարշելի ծառայի Բորրիկովի վախճանից:

Հաւատում ենք, որ այսուհետև ևս ֆինլանդիան բարձր պահելով ազգային դրօշակը, անյողդողդ ու արիաբար կը կռի իր կորցրած ազատութեան համար: Թող հպարտանայ ֆինլանդիան իր զաւակներով, որոնք անձնիրաբար և ազնուութեամբ կուտան են հայրենիքի ազատութեան մեծ գաղափարի համար և թող նրա լաւագոյն քաղաքացիներից մէկի հերոսական մահը ռեւորող օրինակ հանդիսանայ բոլոր ազնիւ մարդկանց համար:

«Բազմաչարչար հայ ժողովուրդը, որի քաղաքացիական ազատութիւնը ոչնչացած է ուսումնականութեան կամայականութեամբ, որի ազգային-եկեղեցական սեփականութիւնը յափշտակուած է աւազակօրէն, իսկ հանրագուտ և կրթական հաստատութիւնները աւերուած, համակրութեան ու համերաշխութեան անկեղծ զգացմունքով ողջոյն է ուղարկում վիճակակից ֆինլանդացիներին:

«Ձեռք ձեռքի տանք, վիճակակից ֆինլանդացիները:
 «Բոլոր տառապող ժողովուրդների միացած ուժով ցոյց տանք ուսական բռնապետութեան, որ ճշմարտութեան, հաւասարութեան և արդարութեան լոյսը մօտ ապագայում պիտի տարածւի լայնածաւալ Ռուսաստանի վրայ»:

*

Անդրկովկասեան քաղաքներից մէկում, ինչպէս մեզ տեղեկացնում են այնտեղի ընկերները, ոստիկանութիւնը փորձում է կեղծել յեղափոխական կոմիտէների կնիքը, գաղտնիքներ իմանալու և հասարակութիւնը մոլորեցնելու նպատակով: Փաստը վերստուգուած է, և մենք շտապում ենք զգուշացնել թէ դաշնակցական մարմիններին և թէ առհասարակ յեղափոխական բոլոր կազմակերպութիւններին, որոնք կարող են զոհ լինել ոստիկանական այդ նորաձե դաւին:

*

Հոկտեմբերի 3-ին Ամերիկայի Բօստօն քաղաքում պէտք է բացւի Միջազգային Խաղաղութեան XIII կօնգրէսը, նախորդ տարիների նման՝ այս տարի ևս մի յատուկ պատգամաւորի միջոցով այդ կարևոր ժողովին պէտք է ներկայացւի հայկական խնդիրը և կուտայ հայ ժողովրդի պահանջը: Մէն-Լուի քաղաքում ևս, ուր համաշխարհային ցուցահանդէսի առթիւ տեղի պիտի ունենան կարևոր կօնգրէսներ, պիտի արժարձի հայոց խնդիրը:

*

Յունիսի 19-ից մեզ գրում են Մուշեցի.
 «Վառավարութիւնը կը շարունակէ հալածել բռնուած այն ահէն, թէ յեղափոխական շարժումը պիտի վերանորոգի լեռներուն մէջ: Առանձին ուշք կը դարձի յեղափոխական խմբապետներու ոչնչացման գործին վրայ: Լուր կը պտտի, որ Վահան անհետացած է. թիւրք իշխանութիւնը ամէն միջոց ի գործ կը դնէ իսկութիւնը իմանալու: Անդրանիկի վիճակը հայածական է և աւելի դժուար քան առաջ, որովհետև տեղական իշխանութիւնը յատկապէս անոր ետևէն ընկած է»:

*

Միացեալ-Նահանգների և Թիւրքիայի միջև ծագած միջնադէպը, որ օգոստոսի սկիզբներին քաղաքական փոթորակի խնդրի կերպարանք էր ստացել, վերջացաւ անդրադարձեալ հանրապետութեան կատարեալ յաղթանակով: Հէնց որ ամերիկական զորհաւորները երևացին թիւրքաց ջրերում՝ պատրաստ ծովային մի ցոյց անելու, սուլթան Համիդ, այնքան յանդուգն թոյլելի դիմաց, անմիջապէս խոնարհեցրեց գլուխը և բաւարարութիւն տւեց վճռական թշնամուն:

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԱՐԵՒՍՏԵԱՆ ԲԻՐՈՆ ստացած է՝
 Ռուսաստան. — ԴՐԱՄ կօմիտէից 14,000 ֆր., Մ. Բ. ի Բարձր-
 Հայր խմբ. 133. 5 ֆր. (60 ուրբի), Դրամ կօմ-ից 15,700 ֆրանք:
 Ռումանիա. — Կալաթի Տաւրոսի խմբից 37 ֆր., Նիքոս-
 տունըն են Երևանը, Արշակ, Երանի, Երիտասարդ 4-ական ֆր.,
 Երևիկ 5, Սրտոտ, Սեւակ 3-ական ֆրանք:
 Ամերիկա. — «Լօրէնսի» կօմիտէից «Իրօշակ»-ի նւէր 1903
 տարւան նամար 30 դուար:
 Ընդհանուր գումար 30,221 ֆրանք:
 ԱրիդԱՅՆՆԵՐ. — № 6 «Իրօշակ» Ռուսմուգ. — Սամփոխի հան-
 գամակութիւնը պիտի լինի 90 եւ չ. Մալի ձեռնար նամզ.
 222 ֆր.: Գումար 312 ֆրանք:
 № 7-ի Լօնդօնից Յակըբ 1 շիւննդ պիտի լինի 1 ոսկի անգլ:

